

Stingray of the
Zeynep

9(47-925)

2-17

1903

Handwritten signature
1903

31 AUG 1907

ՅԱՎՈՎԼԻ ԿԱՐՆԵՑԻ

ՏԵՂԱԳԻՐ ՎԵՐԻՆ ՀԱՅՈՑ

Յիշատակարան ժեշ. գրքու.

Կ. ԿՈՍՏԱՆԵԱՆՑ

ՎԱԳՆԻՇԱԳՈՏ

ՏՊԱՐԱՆ ԽԱՅՐ ԱԹՈՒՌՑ Ա. ԷԶՈՒՐՆԵՐԻ.

1903

9(47.925)
2-17

(47.925)
2-17

01 SEP 2011

48.

ՅԱԿՈՎԲ ԿԱՐՆԵՑԻ

ՏԵՂԱԳԻՐ ՎԵՐԻՆ ՀԱՅՈՑ

51781
18215

Յիօաստիարան ժ-է. դարաւ

Կ. ԿՈՍՏԱՆԵԱՆՑ

ՎԱԳԱՐՇԱՊԱՏ

ՏՊԱՐԱՆ ՄԱՅՐ ԱԹՈՌՈՑ Ս. ԷԶՄԻԱՆԻ.

1903

ВЕРНО

ВЕРНО

1893 932 8 n

Дозволено Цензурою 13 Января 1903 г. г. Тифлисъ

Քործիս հեղինակը՝ տէր Գէորգի որդի տէր
Յակոբը բնիկ Կարենցի՝ Արզրում քաղաքի Հայոց
Միաբան Ս. Աստուածածին եկեղեցու 15 քահանա-
ներից մէկն է. ապրել է ժէ. դարում և նկարագրել
է դէպքեր, որոնց ժամանակն ընկնում է 1622—
1662 թուերի մէջ. թէև նորա գործը Բարձր Հայքի
տեղագրութիւնն է, բայց Արզրումի մէջ պատահած
նշանաւոր անցքերի նկարագրութիւնն էլ չի մոռա-
նում:

Նա յիշում է Օսմանցւոց և Պարսից պատե-
րագմների մասին, որոնք տեղի ունեցան 1586 ից
մինչև 1640 թուականը. նորան զբաղեցնում են և
այնպիսի իրողութիւնները, որոնք Արզրումի Հայոց
կեանքի մէջ նշանակութիւն ունին. անաջին տեղը
գրաւում է եկեղեցիներէ խնդիրը. նա պատմում է,
որ 1629 թուին Արզրում եկաւ Հայապցի Սանոս
Զէլէպին, որ արքունի մաքսապետ էր, ինքը շատ
հարուստ և բարեխաչտ մարդ. երկու տէրութիւն-
ների պատերազմի ժամանակ նա իւր կարողութեամբ
մինչև հազար զերի ապատեց: Թէև Արզրումու բերդի
մէջ Հայոց շատ եկեղեցիներ են եղել, բայց բոլորն

էլ անցել էին տաճիկները ձեռքը, «զորն արարեալ են ամբարանոցք և զոր քակեալ և քայքայեալ են,» նոցանից մէկն էր և մի սադաշէն գեղեցիկ եկեղեցի, որը մի տաճկի «տուն և սարայր էր.» Սանոս Չէլէպին այդ տունը գնեց և 1637 թուին վերականգնեց եկեղեցին, առջևի մասը քանդելով և տեղը մի փայտեայ ժամատուն կառուցանելով. քահանաներն և ժողովուրդը սիրով միաբանեցան և օգնեցին դործին. «բազում գրամս մսխեցին ի դրունս փաշաներացն,» եկեղեցին էր յանուն Ս. Ստեփաննոսի. նորա մէջ ժամերգութիւնը շարունակուեցաւ մինչև 1662 թուականն, երբ Կ. Պօլսից առանձին հալածանք ելաւ քրիստոնեաների դէմ:

Տէր Յակոբը սլատմում է, որ 1651 թուին Արզրում եկաւ Վանեցի մի մօլլայ Վանի անունով, որը մի ժամանակ այնտեղ մնալուց յետոյ գնաց Կ. Պօլիս. մոլեռանդ կրօնաւորի մեծ համբաւ ունենալով, Վանին այնտեղ մեծ ազդեցութիւն ձեռք բերեց Բարձր Գլխան վերայ. նորա թելադրութեամբ 1662 թուին հրաման ելաւ, որ Կ. Պօլսոյ մէջ «մինչև տասն եկեղեցի Հոռոմոց և Հայոց քանդեալ աւերեցին, և ի դրլուխս ամենայն քրիստոնէից՝ Ստամբօլայ մինչև ի Թոլսաթ և ի Սերաստիոյ վիճակն՝ սև դատակ հագուցին և զփակեղն եասախ արարին»:

Նոյն այդ մօլլայի ազդեցութեամբ հրաման եկաւ Արզրում, որ բերդի Ս. Ստեփաննոսի եկեղեցին առան

և մղկիթ արինս Այնուհետև Արզրումի Հայոց ձեռքը, որոնք այն ժամանակ մօտ երկուհազար տուն էին, մընացմիայն մի եկեղեցի բերդի պարսպից դուրս, այն է Միարան Ս. Աստուածածին եկեղեցին, որի մէջ 1653 թուին կար 15 քահանայ և 10 սարկաւազ: Յառաջ, երբ եկեղեցիները թիւն երկուս էր, քահանաները թիւն էր 30. թէ երբ և ինչպէս եղաւ, որ նոցա թիւը կ'իսով չափ պակսեցաւ, տէր Յակոբը չի բացատրում:

Արզրումի Հայոց վիճակին է վերաբերում տէր Յակոբի նկարագրութիւնը, թէ ինչպէս 1653 թուին դողերը կողոպտել են Միարան Ս. Աստուածածնի դարձերն ու անօթները, ինչ իրարանցում եղել է ծերունի տէր Գէորգ աւագ քահանայի, բոլոր եկեղեցական ուխտի և ժողովրդի մէջ, և թէ ինչպէս Աստուած օգնել է, որ փաշան դողերին բռնել է տուել և դողօնը գտնելուց յետոյ նոցա բոլորին խիստ պատժել է բազմութեան առաջ:

Արզրումի դաւառի պատմական դէպքերից տէր Յակոբը շատ քիչ բան է հանդէս բերում. մի անգամ միայն, երբ իւր սրտի սերախութիւնն է յայտնում, որ Հայերը, չնայելով ծանր ճնշումներին, իրենց հաւատն հաստատ են պահում, նկարագրում է դաւառի ժողովրդի բնդհանուր վիճակը: Նա ասում է, որ 1643 թուին Ա. Պօլսից ուղարկուեցաւ Արզրում Չափար անունով «ժանտաբարոյ

և քրիստոնէից թասիսլ» մի մօլլայ, որին յանձնուեցաւ Արդրումի բոլոր շրջակայ երկիրներն աշխարհագիր անել: Ջաֆարն «արար դաւտար և կապեաց ծանր խարած, և ելից մեծ և փոքր ի թագաւորական դաւտարն.» այդ պատուհասից ազատուելու համար Թորթումի կողմնրի Վլացիք, ասում է տէր Յակոր, «յերկուցեալք ի յահէ խարածին, դարձան յօրէնս Մահմէտի»: Թէև կրօնափոխութեան երեւոյթներն Օսմանեան տէրութեան մէջ կրկնուել են շատ անգամ և ոչ միայն Վլացի, այլև միւս քրիստոնեայ ժողովրդի մէջ, սակայն տէր Յակորի պատմութեան մէջ նորը այն է, որ կրօնափոխութիւնը զգալի թիթեալութիւն է պատճառում հարկերին կամ նոյն իսկ ազատում է խարածից:

Տէր Յակորի տեղագրութեան շատ մասերը գեղեցիկ պատկերացնում են դանազան կենցաղական սլայմանները թէ Արզրում քաղաքի և թէ նորա շրջակայ գաւառների մէջ, մահմետական և քրիստոնեայ ժողովրդի համերաշխ և հանգիստ կեանքը խաղաղութեան ժամանակ, երկրի լիութիւնն ու առատութիւնը, վաճառականութեան յաջողակ պայմաններն և հարստութեան պատկերը, փաշաների իշխանութեան և գործունէութեան չափը, կեդրոնական և տեղական վարչութիւնների յարաբերութիւնը, դատավարութիւնն և պատուհասներն հայն:

Տեղագրութեանս նախապատճառն եղել է հե-

ղինակի հարողատ եղբայրը Մաղաքիտ, որին ձայնակցել են և Արղրուժի քահանաներն ու սարկաւազները, որոնք, ասում է, «յոյժ թախանձեցին և ևս զխնդիրս նոցա կատարեցի»:

Յայտնի չէ թէ տէր Յակօր ո՞ւմ և ո՞ւր է աշակերտել. ինքն ասում է, որ տեսել է Արղրուժ քաղաքի մէջ Սոյ Մինաս կաթուղիկոսին, որի մականունն էր Քայցախ, և «լուաք զդասս և զքարոզութիւն նորա.» այդ եղել է 1632 թուականից ոչ շատ յառաջ, որովհետև տէր Յակօրի ասելով այդ տարին է տեղի ունեցել Մինաս կաթուղիկոսի մահը Նրզնկայում: Նորա գրութիւնից երևում է, որ բացի Ս. Գրքից նորան մօտիկ ծանօթ են Հայոց նախնի մատենագրութիւններն և Հայաստանի աշխարհագրութիւնը:

Տէր Յակօրի նկարագրած երկիրը՝ Վերին Հայք՝ ժէ՛ զարում իբրև Արղրուժի կուսակալութեան աշխարհ ունէր 23 գաւառ, որոնք են՝ 1, Լակզի ձոր, 2, Խորձունեաց երկիր, 3, Ղըզըլջան, 4, Գերջան, 5, Նկեղեաց երկիր, 6, Գարանաղեաց երկիր, 7, Գայլ գետոյ երկիր, 8, Շէռխանու երկիր, 9, Կուկ՝ լանցու ձոր, 10, Մանախոյ ձոր, 11, Խախտեաց երկիր, 12, Ըսպերու ձոր, 13, Իշխանանիստ ձոր, 14, Մամրվան, 15, Վերին Բասին, 16, Ներքին Բասին, 17, Ղարա Նաղի, 18, Խալի Նաղի, 19, Ալաշ-

կերտ, 20, Մանազկերտ, 21, Ապահունեաց երկիր,
22, Վարդոյ և 23 Քաբան:

Այս զաւանդների, նոցա կառավարութեան
հանդամանքների և բնակիչների որպիսութեան մա-
սին թող խօսի ինքք հեղինակը:

և, և.

«Քանս 1: զՎերին Հայոց Ի Յակոբ երիցսւէ. 1»

» Ես նուսաստ ոգի յեանեալս ի կարգէ քահանայից Յակովբ անուամբ, որ եմ ի բնիկ գեղեցկաշէն մայրաքաղաքէն Թէոդուպօլսէն, որ այժմու գեր ի վերոյ և վարկեան ժամանակս է լի ամենայն բարութեամբ, կրկնաբանեցիցի զխաւելու թիւն սորա. զի սա է Վերին Հայք. և է արեւելք. և է շինեալ վասն ամբու թեան շուքմոց և Պարսից հրամանաւ մեծ կայսերն Ստամբուլայ Փոքուն Թէոդոսի, որ էր ազգաւ Յունից վերահացութեամբ սրբոց վարդապետացն մերոց ինչիստովայիցն Դաւթի և Մովսէսի աշակերտացն Սահակայ և Մեսրովպայ:

Սկիզբն արասցուք թելադրութեամբ շողունցն Սրբոց քաղաքիս, որ բարձր է քան զամենայն երկիր, և ունի պատուտեան դաւառք և աւանք, բերդորայք ի Գ. կողմունսն, և ի շխօզ է ի շխան սորա բազում տեղեաց, զոր պատմեցից կարգաւ:

Նախ ի հարաւոյ կողմն են գաւառք գովելիք ի ձորն Լակիլի կոչեցեալ. և ունի գիւղս բազումս ծաղկաւէտ և խոտալիբ, մինչև հա-

սանէ ի Խորձունեաց ձորն և Երկիր. և ընա-
հու թիւն է Հայոց և քրդաց յեայլանի. և ունի
Երկու աղահանք ջրոյ. որ բազում տեղիս նորա
լնուն աղով, եղով, ընկուղով և մեղրով:

Եւ անտի Երկիրն Խորձունեաց, բազում
գիւղք և դաւառք. այգեստանօք և մրդաւէտ
ծառօք զարդարեալ է և ունի գիւղաբաղաք
զԿեղի վորք զդեակ, և է այժմ պարոնանիսա և
և կարի ախորժահայք, վարդապետաց սրբոց
Երաժշտականաց գամբարան և ընակարան. և
կայ վանք Երկու, այժմ միաբանակեցաց տեղիք,
մինն անուն սուրբ Կարապետին և միւսն սուրբ
կուսին Մարիամու Աստուածածնին. և է անդ
գերեզման եպիսկոպոսին սրբոց Սաղայ, որ պահ-
պանութիւն է աշխարհին, որ այժմ Հանդատուն
կոչեն: Եւ ելանէ Երկաթ և գիւլուլայ թօփի.
և ունի սինօս մինչև ի Բալու:

Եւ անտի է դաւառ մի գեղեցիկ յոյժ, պա-
րոնանիստ, խոտալիւր և ջրուէտ, անասնօք և
ոչխարօք ի լի և գեղօրայք Հայոց, որ այժմ
Ղըզըլջան կոչեն:

Եւ արեմտից կողմն են դաւառք զարմա-
նալիք, առաջինն Հայք, որ այժմ Գերջան ա-
սէն. և ունի գիւղս բազումս, Հայոց ընակա-
րան. և է Երկիր դաշտաձև, հացալից, տնաս-
նօք, իւղօք և մեղրօք ի լի. և ունի գիւղաքա-

դաք զԲագատիճ առ յամին Եփրատայ, և ունի վանս Բ. որ է այժմ տեղի միաբանակեցաց. մինն է անբոյթ ի բարձրաւանդակ տեղոջ, որոյ անունն Պղնձագոյն անապատ ասեն. և միւսն է հիմնարկեալ ի սրբոյն Գրիգորէ Լուսաւորչէն եղեալ մասն սրբոյն Կարապետին. և միւս բարձրագոյն եկեղեցին սուրբ Գաւիթ անուանեալ բարձրակառոյց խաչերով, և է դամբարան սրբոց վարդապետաց ի պահպանութիւն երկրին տյնմիկ. և է անդ գերեզման սրբոյն Աթենադորոսի ՚, ոչ յաւուր Համբարձմանն ուխտ լինի, և բազում ախտաժետաց վարատումն լինի շընորհօքն Քրիստ. տի և սուրբ վիպին նորա:

Եւ գնացեալ հասանէ երկիրն յեկեղեաց դաշտաձև և լայնանիստ. և ունի զիւղք և աւանք բազում, և ունի վանս ի Գ. դմբեթա-յարկք և հրաշալիք տեսողացն. և է անդ դամբարան սրբոց վարդապետացն Արիտակէսի և Մեծին Ներսէսի ի Թիւն աւանի. և է տեղիք չարչարանաց սրբոյն Գրիգորի մերոյ Լուսաւորչին, որ այժմ Տղայ Լուսաւորիչ կոչեն դեղին այնորիկ, զի Տրդատ արքայն անդ ետ երկոտան չարչարանք սրբոյն Գրիգորի Բ. ամ. և յեա Բ. ամացն ապա ուղարկեաց ի Խոր-Վերապն, որպէս գրեալ կայ լիակատար պատմութեանն իւրում: Եւ ունի քաղաք մեծ զԵզնկայ, որ լի է

ամենայն բարութեամբ, բամպակօր, այդեստոնօր և մրդարեր ծառօք: Եւ կայ ի մէջ քաղաքին այժմ Ե. եկեղեցի քահանայութիւն և ժողովրդեամբ լի, և է դամբարան սրբոց վարդապետացն Յոհաննէս Պըլուղին, որ Լուսաւորչին Անձինքն է ասացեալ, և Կիրակոս վարդապետին, որ Արևելքն է ասացեալ, Կեղեցի Ղուկաս վարդապետին, որ զՀռոմայեցոց տօմարն և այլ բազում ոտանաւորս է շարադրեալ, և Կիլիկիոյ Մինաս կաթողիկոսին, որ մականուամբ Քացախ կոչուր. զի տեսաք աչօք մերովք և լուաք զդասս և զքարոզութիւն նորա ի քաղաքս Արզում. և գնացեալ Եղնկայ էառ վախճան ՌՁԱ. թուին և եդեալ կայ ի դուռն սրբոյն Սարգսի հեա մեծին Ղուկասու, որ յար և նման էր սրբոց հայրապետացն աստուածաբանութեամբ և սրբութեամբ լի: Եւ կայ ի վերայ ճանապարհին վանք մի հռչակաւոր՝ Միաւոր սուրբ Կարապետանուն առ ստորոտով լերին մեծի, որ Չարաալու կոչեն, որ գնացեալ սինօռն հասանէ մինչև ի Շեպ Ղարահիսարն, որ է Կողոնխոյ:

Եւ անտի յառաջ գնացեալ ի միւռ կողմն հասանէ երկիրն Դարանաղեաց, որ ունի գիւղք և աւանք և բերդ ամուր և անառիկ ի վերայ գետոյն Նվրաաայ. զի ինքն Տրդատ շինեաց և եդ անդ զԱշխէն տիկինն և զքոյր իւր զՊոսթա-

վիզուլան, և է յոյժ վայելուչ և մրդարեր փոր-
ընկ քաղաք և ընտելութիւն աղգին Հայոց, և
ունի պայծառ եկեղեցիք և վանորայք, և լինի
յոյժ ախորժ և զարմանալի պանիր, որ ի Ստամ-
պուլ և յԱրզրում փաշային աղերս կուժատու-
ցանեն: Եւ անդ է լեառն Սեպուհ զամբարան
Լուսաւորչին մերոյ և սրբոյ կուսին Մանեայ:
Եւ անդ կախեալ կայ յօդն Հաւհալի՝ թուրն
Տրդատայ, զոր խաչ ձեացոյց սուրբն Գրիգոր,
որ գնացեալ արժանաւորքն տեսանեն զնա, որ-
պէս և Պլուզ վարդապետն շարագրեալ է յերգո
շարահանին ասելով «զէնն արքայական սպան-
մանն գործի կենաց արքային կենաց»: Եւ ի մէջ
ձորոյն է գերեզման որդւոց և թոռանց Լուսա-
ւորչին ի Թորդան, և կայ անդ վանք մի Աւագ,
զոր սուրբ առաքեալն Թադէոս հիմնարկեալ է:
Եւ յորժամ էջ սուրբն Գրիգոր զառ ի վայր ան-
հուն լերինն ի վերայ ծնկացն, որ այժմ Գոհա-
նամ ասեն, զի կամէր այնպէս գնալ ի սուրբ
յերուսաղէմ վասն թողութեան հօրն իւրոյ Ա-
նահայ, և յորժամ էհաս ի ձորն, ոչ հանդուր-
ժեաց Միածինն Աստուած ընդ շարշարանս ծա-
ռային իւր, այլ առաքեաց սեբորէս, զի ոչ ե-
տուն թոյլ, այլ առեն թէ անհնար է արդարա-
նալ հօր քում, ի դուր մի աշխատիւր, համարե-
ցաւ քեզ Աստուած արդարութիւն, և անդ շին-

եաց վանք մի յանուն սուրբ Սերովբէիցն, ուր
ետես. որ է միաբանակեցաց տեղիք մինչև ցայ-
սոր: Եւ գնացեալ հասանէ մինչ քարածորն Ակ-
նայ և Արապկերու: Եւ յետ կոյսն ունի Կամախ
Ք. գաւառս՝ Հասանովայ, որ բազում գիւղք
կան, և Արմտաններն, որ գնացեալ հասանէ
մինչև ի Տիւրիէ, և միւս կողմն է Ղուռուչան,
երկիր խոր և թաւամայրի, որ ի գրոց Աղնցիք 5
ասին: Աստի էին և սուրբքն Ըռստուաթիսեանքն,
որ գնացեալ ի Սերաստիայ մարտիրոսացան վասն
անուանն Քրիստոսի:

Եւ անտի շրջեալ դէպ ի կողմն հիւսիսոյ
են գաւառք զարմանալիք, առաջինն է երկիրն
Գայլ գետոյ⁶, որ ունի գիւղս բազումս, ձորա-
մէջս, մայրիս և անտառս յօլով, և ունի գիւ-
ղաբազար զԿարմրի, և բնակիչք երկրիս Հայ և
Տաճիկք են. և աստի ելանէ Գայլ գետն և գի-
մեալ ի յարեմուտս գնացեալ հասանէ ի Նիկե-
սար քաղաքն:

Եւ յետ այնորիկ երկիրն է Շէռլիանու. բա-
զում գիւղք և աւանք, և բնակիչք երկրիս Հայ,
բազում Հոռոմք և Տաճիկք են, և է յոյժ թաւ
մայրիք, սար և ձոր անտառախիտ, և ունի բերդ
զՇէռլիան, և գնացեալ հասանէ մինչև ի դաշտն
յԱշխարհու:

Եւ անտի շրջեալ ի ձորն Կուկվանցու, որ

ընահուլութիւնն է չոռոմոց և ունի գիւղք և աւանք և վանորայք բազումք, և ունի բերդ անառիկ զՎուկվանց, և ունի սահման մինչև Աև ծովն մեծ, որ է Պոնդոս:

Եւ անտի ուղիղ ի կողմն հիւսիսոյ ձորն է Ծանախոյ. ունի գիւղք և փոքր բերդորայք, վանորայք և հրաշալի անապատք թագաւորաշէնք չոռոմոց, որ ընաւ կին և անմօրուս մարդ ոչ մտանէ անդ. որք այժմ կան անդադար ի փառաբանութիւնս Աստուծոյ: Եւ ունի քաղաք զՎիւմուշխանան, որ է վայելուչ և մրգաւէտ վայրք. և ընահիչք սորա շայ և չոռոմք բազում, և կայ եկեղեցիք հրաշալիք շայոց և չոռոմոց. և ելանէ ատի սսիկ և արծաթ ընտիր բազում. ելանէ նաև պղինձ, արձիճ և երկաթ բազում, որ Արդում և շրջակայքն նորա չնուն. ունի ձորս այս սինօռ մինչև ի Տրասպիդոն առ ծովափն:

Եւ անտի շրջեալ ի միւս կողմն հիւսիսոյ է երկիրն Խախտեաց, որ ունի բազում գիւղք և աւանք և վանորայք. և է այժմ ամենեքեան միարանակեաց տեղիք և վարժարան աստուածաբան վարդապետաց. և է սա քաղցր և համեղ երկիր, և շայոց ընահարան, և ունի բերդ մի պարսպաւոր անառիկ ի վերայ բարձրաբերձ վիմի հաստատեալ, որ այժմ Բարբերդ ասեն. և անցանէ գեան ձորոխ ընդ մէջ քաղաքին, և եւ

լանէ ձկունք անթիւ և զանազան. և են ընա-
կիչք սորա մարդասէրք և հիւրընկալք, քրիս-
տոնեայք, և ծաղրերես քահանայք և տօլլա-
թաւորք. և ունին այժմ եկեղեցիք Գ. զարմա-
նալի տեսողացն, որ հան անգազար ի վառա-
բանութիւնս Գրիստոսի Աստուծոյ: Եւ է երկիրս
այս հացալից, ջրաւէտ, խոտալիւր, ոչխարօք և
անասնօք ի լի, իւղ և մեղր սպիտակ և անթիւ,
որ հիանալի է տեսողացն. և ունի սինօռ մինչև
ի Հոռոմոցն և Աւ ծովու յափն և Բոսպիւրու:

Եւ անախ հասանէ ի ձորն մեծ և անհուն,
որ ունի գղեակ մի պարսպաւոր շինեալ ի վե-
րայ ձորոխ գետոյն, որ այժմ Բոսպիւր ասեն. և
է սա պարոնանիստ, և ունի դիւղոս և մազքայս
Գձ. և մայրիս յուր. է և ձորն այգիք անթիւ
և ծառոց պտուղք յուր. հոտով և համով. և
ունի վանք մի հրաշալի անուն սրբոյն Յովհան-
նու. Մկրտչին կառուցեալ, որ է այժմ միաբա-
նակեցաց տեղիք. և ամենայն տարի սուրբ Խաչ-
վերացի տօնին գնան անդ ուխտաւորք բազումք:
Եւ ունի ի գլուխս լերանցն յեայլաներ յոյժ խո-
տաւէտ և ջրաբուխ, որք բազում հօտք ոչխա-
րաց և անասնոց ճարակաւորեալ. լինի իւղ և
մեղր անթիւ. և ընակիչք երկրին բովանդակ
չայք. որ գնացեալ հասանէ մինչև ի դիւղն Խո-
տանջուր. և ունի վանք երկու, և այլ եկեղեցիք

բաղում, որ այժմ տւերեալ և ամայի կան ի ձեռս Տաճկաց:

Եւ շրջեալ միւս ձորն Իշխանանիստ, որ ունի բազում գիւղք և փոքր բերդորայք և վանորայք ի գլուխս լերանց. և ունի բազում յեայլանի ակնարուխ, անասնոց և խաշանց վայելուչ վայրք. և ի մէջ ձորոցն է այգիք և բուրաստանք և պտուղք ծառոց զանազան և անթիւ, և գինի անչափ յոյսով և քաղցրահամ, որ մինչև է. տարի այնպէս անապական է, որ թուի թէ այսօր հարեալ է ի հնձանէ, որ ոչ սրտի դողումն կամ գլխացաւութիւն բերէ, այլ ախորժէ բմպողացն: Եւ ունի ձորս այս բերդս անառիկս զթորթում, որ պարոնանիստ է և իշխող է մինչև ի բերդն Ագրակ առ յափն ձորսխ գետոյն: Եւ լինի Թորթումս այս տանձ, ևս առաւել խնձոր զարմանալի հոտով և համով, որ հիացեալ տացին փառս Ատառծոյ. որ մէկն այնչափ մեծ է, որ Բձ. դրամ կշռէ, որ է Ա. նուկի, և է գունն կարմիր կամ սպիտակ յոյժ, որ հանապաղ ի Ստամբոլ և ի գրունս մեծամեծաց ընծայ մատուցեալ լինի, որ անուամբ շահալմաստի ասեն: Եւ կայ ի մէջ ձորոյն մեծամեծ վանորայք Վըրաց ի գիւղն Խախու, Ողի և Իշխան, որ յար և նման ոչ գոյ նոցա, բայց թի քիչ քիչ սուրբ Սոփի ի Կոստանդնուպոլս: Եւ էն ընտելէք

1007
97681

երկրիս կէսն Հայ ազգաւ և կէսն կրօնիւք Վրացի, բայց Հայի լեզուաւ խօսէին, իսկ ի բաղմանալ Հոգարացոցն ի ժամանակս մեր ի թուականիս ՌՂԲ. ամին եղև հրաման մեծ կայսերէն Ստամպուլայ ի վերայ մօլլայի միոջ, որ էր յոյժ անուանի և առաջակայ էր քաղաքիս Արզրումայ և փաշաներաց՝ Ջաֆար անուն ժանտարարոյ և բրիտանէից թատիպ, յաշխարհադիր առնել զբոլոր շրջակայ երկիրս Արզրումայ: Եւ ելեալ արար դաւտար և կապեաց ծանր խարած, և ելից մեծ և փոքր ի թագաւորական դաւտարն. և երկրիս Վրացիքն ամենայն յերկուցեալք ի յահէ խարածին դարձան յօրէնս Մահմեաի. ապա ազգս Հայոց մնացին ի վերայ հաւատոցն ոգորմութեամբն Քրիստոսի և ազօթիւք սուրբ Լուսաւորչին: Եւ ձորս այս յոյժ բարեաւ լի է. զքաղաքս մեր Արզրում, Բասեն և շրջակայ դաւառքն ամենայն սօքա կուլնուն զինեաւ, խաղոզով և ձիթապաղով և ամենայն մըրդով:

Եւ անտի շրջեալ ի կողմն յարևելից է դաւառ մի մեծ և բազում գիւղք, և ընակիչք երկրին Հայք և Վրացիք. և ունի բերդ մի բարձր և անառիկ, որ այժմ Մամրվան կոչեն. և է ի մէջ բերդին վանք մի փառաւոր, որ յանուն սրբոյն Գէորգայ է կառուցեալ, որ այժմ Ուլէթ

ասեն, և է ինքն պարոնանիստ և հացալից երկիր, և հարի խոտաւէտ, և ահնաբուխ սառն ջրոց յոյժ. և է ի մէջ մայրի անտառացն որ փիճի ասեն, և Աղատմայրի կոչեն, որ ոչ ըսկիզբն տեսեալ որ հայ և ոչ ծայրն հասեալ. զի ասեն թէ գնացեալ հասանէ մինչև ի Կովկաս լեռուն ի դուռն Ալանաց ի Կաորեիական ծովն, որ է Կիլան: Եւ երկիրս այս լի է պաճարեղինօք և ամենայն բարութեամբ. և ունի սինօռ մինչև Օխտիք քաղաք, և միւս կողմն մինչև ի Բասեն:

Եւ անտի շրջեալ ուղիղ դէպ յարեւելս, է երկիրն Վերին Բասենոյ բազում գիւղք և աւանք. և ունի ծաղկաւէտ լեռունք ջրալից և տուն հացի, անասնօք և ոչխարօք ի լի, իւղ և մեղր իբրև աղբիւր, գեղեցիկ և վարժ քէհլան երկվարբ բազում, որ տեսողացն հիացեալ փառս տային Աստուծոյ. նաև գեղեցիկ շինեն դոյլ և կուժ վայտեայ զանազան, յոյժ օգուտ և ախորժ է ըմպողաց ջուր ի նմանէ. և են ընակիչք երկրին շայ, և Թուրք սահաւ. և ունի մեծ բերդ պարոպաւոր ի վերայ վիմի հաստատեալ, որ հայ բարբառսլ կոչեն այժմ Դորոնք, և թուրք բարբառով Հասան-Ղալա կոչի. անցանէ դեան Արաղ ընդ դուռն քաղաքին, և է առ յավին ջրոյն ջերմ ջուր, որ յոյժ ցաւոց և ախտաժե-

տաց օղտակար է մտեղոցն ի ջուրն. և ելանեն
ձկունք անթիւ և ազգի ազգի համեղ ճաշակո-
ղացն: Եւ է բերզս այս մեծ պարոնաննիստ և
հեծելօք անաւոր խմբող ի պատերազմի: Եւ ունի
վանք հռչակաւոր և դմբէթայարի շինեալ ի մօ-
րէն Մագիստրոսին յանուն սուրբ կուսին Մա-
րիամու կառուցեալ, որ է այժմ բազում միա-
բանակեցաց տեղիք. և ունի թեմ երկոտասան
դաւազանի: Եւ ի գլուխ լերին վանքիս այսո-
րիկ բուսանի զարմանալի ծաղիկն համասիլեո-
ժի. տարին մի անգամ. որ թէ հանդիպեալ ես
դու համասիլեուի պատմութեանն, գտանես ի
լերինս այսմիկ որ Գրունք⁷ կոչի: Եւ ի հարաւոյ
կողմն ի մէջ ձորակին ունի բերդ մի փոքրիկ, որ
հասեալ է մինչև ի յօդն անաս ի մերենայից, որ
Յաւնիկ կոչի. անտի էր ճգնաւորն Գառնիկ, որ
ամիսօրեաց տեսեամբ զմարմին Լուսաւորչին
մերոյ ի Թորդան. և ունի սինսօ Բասենս այս
վերին մինչև ի Չարափխանան և ի Կազդուան և
ի Թարգմանն:

Իսկ Ներքին Բասենն է պարոնաննիստ և ու-
նի գիւղաքաղաք զՊորստան առ յային Երասխայ.
և ունի բերդ Զիւլին, Մէժէնկերա և Կէչէվան. և
է ի մէջ բերդին գերեզման Սաչատուր Կէչեռա-
ցուն: Եւ այլ բազում գիւղք ունի և մայրիք,

որ դնացեալ հասանէ մինչև ի Կարս, ի Պարտէզ
և ի Սօղանլուսն:

Եւ անտի ի լեառնահողմն հարաւոյ են դա-
ւառք երկու, որ ասեն Ղարա եազի և Խեալի
եազի. են բնահարան և յեայլսանի Քրթաց, որ
հանապազ վրանաւ Կեդարու շրջին ոչխարօք և
անասնօք ի լի. և դնացեալ հասանէ մինչև ի
լեառն Սուկաւէտ: Ի գլուխ լերինն է գերեզման
սրբոց Սուբխասեանցն, որ ամենայն տարի յա-
ւուր հաաարման սոցա ըզլիտ ազբիւր իբրև ըզ-
պրոպատիկէ աւազանին. ով որ որ հանդիպի
նայն օրն, բժշկութիւն լինի ամենայն ցաւոց և
փարատումն ախաաթէտաց. որ այժմ Քօսա-
տազ ասեն:

Եւ ի ստորոտ լերինն է երկիր մի մեծ և
դաշտային. գիւղք և աւանք բազում, և բեր-
դորայք անսահիք առ ստորոտով լերանց մօրն
Մասիսոյ, և ունի բերդ պարոնանիստ որդոցէ
որդիք՝ Շաշիկ, Պայաղիտ, Խամուր զալան և
Դիազին ի գլուխ դաշտին. աստի ելանէ մեծ
մասն Եփրատայ, և քուքուրդ բազում, և դնա-
ցեալ ի մէջ դաշտին, և լինի գետ մեծ և ան-
հուն: Եւ երկիրս այս ի դրոց Ղաղարշահերտ
կոչի, և այժմ Ալաշկերտ ասի. և է այժմ խո-
տաւէտ, Ջրալից և հովիտ. անասունք և հօտք
ոչխարաց իբրև զաստեղս երկնից սփռեալ կան

ընդ երեսոս դաշտին. իւղ և հաց բազում, ազգի ազգի գեղեցիկ, և տաճիկ ձիւնս պարսնաց և վաշաներաց հեծանելի: Եւ իշխան երկրիս է մեծ պարոն և բազում զօրաց աէր. և ունի սինսօս մինչի շրջապատան Մասիսոյ երկրին երէվանայ, և միւս կողմն մինչ Արտաշ, որ է Մակու և Յապաղան: Աստ եկեալ դէմ թագաւորն Տրդատ ամենայն զօրօքն Հայոց. որ եկն ի Ղարալարու կաթուղիկոսութեան կարգօքն հանդերձ Անկեղտան իշխանաւն. որ ունէին ընդ իւրեանս ըզմարմին որբոյ Կարապետին և Աթանակինեայ սուրբ հայրապետին, որ եկեալ հանգուցին ի Տարօն, և է այժմ մեծ վանք հռչակաւոր շինեալ ի վերայ նորա:

Եւ անտի դայ հասանէ ի քաղաքն Հայոց Մանաղիկերտ դաշտաձև, պարոնանիստ. աստ արար առանձին ժողովք Հայոց կաթուղիկոսն Յոհան Օձնեցին ձժի. թուին, որ ի ժամանակս եզրի կաթուղիկոսին այլայլեալ և խանգարեալ էր, վերստին հաստատեաց զնիկիական դաւանութիւն և սեղեաց զամենայն կարգս և կանոնս. ձեռնառութեամբ իշխանին Արծրունեաց Ղարդպատրիկին զազգսն Հոռոմոց, որ եկեալ և տնաւորեալ էին յերկիրս Հայոց, զամենեսեան հանեաց և աքսորեաց տամբք և ընտանեօք մինչև առ յափն Պոնտոսի, որ է Սև ծովն: Եւ ունի

բերդ սրբատաշ, մեծ և պարսպաւոր, եկեղեցիք և վանորայք հրաշալիք անսողացն, գիւղք և աւանք բազումք խոտալիւր և ջրաւէտ, հօտք և անասունք բազում գէրք և գեղեցիկք և վարժ երիվարք, և ձուկ զանազան. և է սա քաղցր երկիր և բնակարան Հայոց և Մարաց և ունի սինսօւ մինչ ի Արձէշ, Խլաթ և Արժիէ:

Եւ անտի գայ երկիրն Ապահունեաց պարոնանիստ, որ այժմ Խնուս ասեն. և ունի փոքրիկ դղեակ մի պարսպաւոր, ունի գիւղք բազումք հացալից և խոտալիւր, և հովիտք բազում ոչխարաց, իւղ և մեղր իբրև զջուր առատ, և ունի աղբիւր աղի, որ իբրև զառու հոսի. քանի որ պիտոյ է, ի կալս և ի փոսս թողուն, որ արեգակն հայեցեալ չորացուցանէ. իբրև զցորեան ժողովեալ, զարս և կուտակս առնեն և վաճառեն. զոր բազում զօրաց թոշակ լինի. ապա թէ ոչ պիտոյանայ, թողուն, որ գնացեալ խառնի եփրառ գետն: Եւ աստի ելանէ արապի ձիան վարժ և քէհլան. և բնակիչք երկրիս Հայք բազումք և Քուրդ. և ունի սինսօւ մինչև ի Չարբճօր ի խառնուրդս Մուրաա գետոյն, որ է եփրատ:

Եւ անտի է գաւառ մի փոքրիկ, որ այժմ Վարդոյ ասեն. և ունի գիւղք գեղեցիկաշէնք Հայոց, և Քրդաց յեայլանի և անդեայք բա-

զում, իւզ բազում, և ամենայն բարութեամբ լի, և ունի սինօռ մինչի վանս Գլախայ սուրբ Կարապետի, և միւս կողմն մինչև երկիրն Մանգակունեաց, որ այժմ Գինճ անուանեն:

Եւ կայ յայս կողմն երկիր մի մեծ և լեռնային սառնասուն, անփայտ և ձմեռնային, պարսնանիտ մեծ, որ այժմ Թարման ասի. և ունի զիւզք և աւանք բարում, և Գրդաց յեայլանի, որ ամառն վրանաւ Կեդարու շրջին, և ունի աղբիւր աղի, դանազան և անթիւ ախունս ջրոց բղխելոց սառն և բարեհամ, որ այժմ Բինգուլ ասի. որ գետն Արազ ի սորա լերանցն ելանէ. և գնացեալ իջանէ ի մէջ դաշտին Բասենոյ. խոտ երկրիս անապահան իբրև դջուր, անասունք և ոչխարք մեծամեծք և գեղեցիկք, քէհլան ձիան բազում, և ունի սինօռ մինչի Բասեն, Արզրում և Կեղի և Լակզի:

*
* *

Այս է թեմ և վիճակ՝ Արզրում նստող վաշային կերուածքն՝ 8. զի ամենայն շրջակայ բերդորայքս և դաւառքս, զոր կարգաւ պատմեցի, հուքմի և հրամանի ներքև սորա են. զի ոչ ոք կարէ հեալ ընդդէմ հրամանաց սորա ոչ պարսն, ոչ իշխան կամ սուպաշի կամ դատաւոր,

այլ հնազանդ ամենեքեան. և թէ լինի որ, որ խոտապարանոցի, առժամայն որոյ ճարակ կուտայ զինքն և զլուրայինքն: Եւ թէ լինի որ մէկ շայ կամ Քուրբ կամ շինական Քուրդ կամ զիւրերէնց աղայ ի գանգաա գան, առժամայն կուսպանանէ կամ իւր գաւառէն կուհանէ և ի բերդէն կուվանէ, և զիշխանութիւնն այլոց կուտայ, և կամ կութալանէ կաշառօք զինքն. ոչ որ կարէ ընդգէմ հրամանի նորին կեալ. կամ կուժամահացուցանէ կամ կուկեցուցանէ, կուղէ մօլլայ լինի, կուղէ դատաւոր, դատաստանաւ կուդատէ և ի կենաց կուհանէ:

Եւ իշխող է սա մինչև ի Բալու շամթայ փաշային կերն, դէպի արեւմուտս մինչ ի Քոխաթ և ի Սեբաստիոյ փաշային կերուածքն, և ի հիւսիսոյ կողմն մինչ ի Տրապիզոն և Ախլցխոյ փաշայի կերուածն, և արեւելից կողմն մինչև ի Կարս և Կաղզվան, և Ալաշկերտու երկիրն, մինչև ի Վանայ ծովն, մինչև ի Մշու երկիրն, մինչև գայ հասանէ ի Գնջան երկիրն և Կեղի, որ սա շրջապտտեալ հասանէ կրկին ի Բալու:

Այս է սինօռ և կերուածք փաշային մայրաքաղաքիս Արզրումայ: Եւ ունի սա ընդ ձեռամբ իւրով իսպահէք, զիւրօրէնց տեաքք, ենկիչարէք և բերդորէնց պահապանք թագաւորական, զուլ ու ծառայ տամբ և տե-

ղօք՝ որ գրեալ կայ զանուանս նոցա ի դը-
րանն արքունի, որ հանասպաղ օլօֆայն և հայն
կուտեն ԼՌ՝ ոգի, թո՛ղ զՔրդաց պարոնայքն,
որ առանց գրի և թոշակի են, և փաշային հետ
բերեալ զօրքն, որ ոչ են մնացական, այլ յոր-
ժամ փաշան իւր տեղացն փոխէ թագաւորն,
առժամայն ինքն և իւրայինքն ամենայն ելանեն
ի քաղաքէն յայսմանէ: Եւ թէ մեծ պատերազմ
լինի, թագաւորի հրամանաւ իւր կերուածքովն
ամենայն ձՌ՝ Թուրքի ձիաւոր ելանէ քաղաքէս.
ապա այնպէս բուռն և ստատիկ հրաման ունին
Սամանցիք, որ մէկ մտա գիր ուղարկեն, տասն
օր չի յամենար, իւր մօտն դտանել պարսին
թէ պարսն և թէ դաւառաց տէր. և կամ թէ
թագաւորն և իւր վէզիրն ի Սասմպօլայ գիր
կամ ամր ուղարկեն, քտնի մեծ փաշայ լինի և
իւրն սիրական, առժամայն վազվաղակի ելանէ
բերդէն ի դուրս, ոչ կարէ մէկ սահաթ յամե-
նալ: Եւ թէ քանի որ լաւ և խաղաղասէր փա-
շայ լինի, մէկ կամ երկու կամ երեք տարի մը-
նայ, այլ հնար չկայ, թագաւորն կամ վէզիրն
մանդուլ կանեն և ուրիշ փաշայի կուտան քա-
ղաքն. ապա թէ չար և ժանտ լինի փաշան, և
անողորմ կողոպտէ զերկիր, և իրաւունս ոչ տայ
առնել, չորս հինգ շայ որ գնան դանգատ ի
Ստամպօլ, վաղվաղակի զգլուխն կուկտրէ իւրն

և խորհրդակցին իւրոյ ծառայի արդարն ընդամբարշտին, որ ահաբեկեալ լինին զօրքն և պարոնայքն ամենայն, և տայ զփաշայութիւնն յետին ծառային իւրոյ թագաւորն. և ամենեքեան հնազանդին նմա, զի չունի սահման, որ օճախ ունենայ կամ իշխանութիւն որդոցէ որդիո տալ, այլ ում որ իւրն առաջ է շնորհս դտեալ և սպասաւորեալ է թէ Վրացու զաւակ է թէ Հոռմի կամ Հայի կամ Առնաուտի, նմա տայ զփաշայութիւնն: Ապա չէ քրիստոնէից կամ Հայոց նման, որ վիքացեալ առիցէ, թէ ես պարոնի որդի եմ, և առիւծաբար ընդդէմ դառնայ թագաւորին, այլ մերկապարանոց, կամ իշխանք և բէկլարբէկիք հնազանդին թագաւորին:

Այսպիսի կարգ և սովորութիւն է Սսմանցւոց և Պարսից մահմետականաց թագաւորացն: Զի ի ժամանակս մեր, որ տեսաք աչօք մերովք Ռ. Հ. թուէն ի վեր, տարի վերայ տարւոյ առաւել մեծացան և վարթամացան ընչիւք, զօրացան հեծելօք և բազում քաղաքս և կղզիս առին ի Ֆռանկաց, Ուուուսից⁹ և ի Պարսից, յարեմուտս մինչև ի Կրիտէս կղզին առին և տիրեցին. այս Լ. ամ է, որ դեռ ևս պատերազմի է ընդ թուճին¹⁰ Վանատիկայ և ջանայ զմեծ բերդն, որ ի Կրիտէ, անթիւ մարդով խաղնայով ելից, և ինքն ոչ նուազի մարդով և դրամով. զի այս Հայոց

աշխարհէս մէկ մարդ թուրք դեռ ևս ոչ գնացեալ է ի պատերազմ. և թէ մէկ մարդ որ անկանի ի մէջ պատերազմին, ի Ստամպուլայ ասան տեղ հուզրեն. և այլ քաղում կղզիք տիրեցին մինչև ի Թօնուս և ի Ջաղայիրն, ի հարաւոյ կողմն յնգիպտոսէ մինչև ի մէկ ամսէն ճանապարհ դէպի Հապաշտան տիրեցին և անտի մինչև ի յՆամանու երկիրն, ուր զահֆան կելանէ, և զնացեալ ի Մուխայ, հասին Մաքա, Մատինան. Արապիստան և Շամատունն ըովանդակ մինչև ի Բաղտաա քաղաք և ի Հնդկաց ծովն ի Բասրայ Բանտար քաղաքն իւր զաշային ձեռքն է. և ի հլւսիտոյ կողմն մինչև ի Ղեհայ երկիրն Թօնայ դետի եղերքն ամենայն Մաճաքք ևս հարկատու արարին. Վաֆայու երկիրն և Թաթարիստան ըովանդակ մինչև Առուսի բերդն Աղախու առին և տիրեցին, նաև Սև ծովու եղերքն ամենայն, որ գնացեալ հասանի ի բուն Վրաց տուն. և առին զՊաշխադունն (sic) թագաւորի քաղաքն և տիրեցին մինչև ի Թիֆլիզու սինսուն) և ի արևելից կողմն Ախլըխայ երկիրն, Չլարոյ և Շիրակիվանայ երկիրն. Անի քաղաքն իւր թեմովն մինչև ի դուռն Երէվանայ. և միւս կողմն Վանայ երկիրն ամենայն մինչև ի Խոյ և ի Սալմաստ և ի Ջուլամերկ. և Հագարայուոց երկիրն ամենայն Մոկաց և Սասնոյ գաւառն և

ամենայն Բրդստան, Ասորեստանեաց երկիրն ամենայն մինչև ի Շահրապուլ քաղաքն իւր վաշայլն է:

Այս ամենայն անհուն աշխարհացս տիրեցին, որ իբրև զձու ի ձեռին ունի թագաւորն Ստամպուլայ մեծ կայսրն. զի տիրեալն ամենայն կարող է առանց բերդի պահել, մէկ մաս գրով կամենայ կուկեցուցանէ, կամենայ կուամահացուցանէ: Զի ոչ Աղլպաշ և ոչ այլ թագաւոր կարէ պատերազմաւ կալ ընդդէմ սորա: Զի ըստ Աստուածաշունչ զբոց պատմութեանցն որ գրեալ կայ, թէ յերուսաղէմայ երկիրն երկոտասան թագաւորութիւն բաժանեաց, իսկ դա մէկ փոքր վաշայլ է աուել: Եւ այժմ ձԾ. թագաւորութիւն ի բռնն ունի մեծ Թուրքս այս. ոչ թէ գովելով պատմեմ զայս, այլ արտասուելով և աւաղելով զբեմ, յեշելով զսոսպ և զբերտ կարգ և զվարք զօրացն Հայոց, որ անհնազանդք եղեն թագաւորաց և հայրապետաց, զի արտուղի գնացին և ամբարտաւան շաւղօք շրջեցան, մինչ որ անբարկանալին Աստուած լսեթիւ հայեցաւ, և ներողութեամբն Աստուծոյ թագաւորեցին սորա. որպէս առաքեալն Պողոս գրէ թէ հեթանոսք օրէնս ոչ ունին, բնութեամբ ըստ օրինացն շարժին, նմանապէս նորա, հնազանդ լինելով փոքրն մեծին,

առաւել զօրացան. զի որչափ զաղիւր և անօրէն
գործք կայ, որ քրիստոնէից խոտելի է և պար-
սաւելի, զայն սոցա օրէնք և գործելի է. զի
ցեղ ու ցեղ և ազգի ազգի սուտ պատճառաւ
հարկապահանջութիւնն և կեղեքելն անասելի է
և անպատմելի, անողորմ առնուլն ի քրիստո-
նէից. զի ինձ այսպէս թուի, թէ Դանիէլ վասն
սոցա մարգարէացաւ վասն շորբորդ գաղանին,
թէ ահեղ էր և զարմանալի, ուտէր և զմ'նա-
ցեալսն առ ոտն կոխէր. Մահմետն ի մեր թուա-
կանին և տարին եղեալ է. և այսչափ տարիք
ուտեն և զազգս քրիստոնէից առ ոտն կոխեն
ամենայն կողմանց. զի որ էհարն, նոյն ինքն բը-
ժչկեսցէ և իրկեալ ազատեսցէ Տէրն Յիսուս Քր-
իստոս զազգս Հայոց ի ձեռաց սոցա ամէն:

*
**

ՍԼ Ես դարձայց առաջիկայ պատմութեանս
Թէողուպօլսոյ բերդիս զգնդածե բոլորակու-
թիւնս, զմուսն և զելն այժմուս, զգեղեցիկ ա-
մառն, զցրտառառոյց ձմեռն, զբնակիչք քաղա-
քիս, թէ որքան է և կամ ով որ են ժառան-
գողք սորա:

Նախ և յառաջ բերդս այս պարսպաւոր է,
և մէկ քան զմէկ բարձր աշտարակ, և ամենայն

պուռածքն խոսորդային է, որ է շէշխանայ, և մեծութիւն սորա երկու կանոն սաղմոսիւ 11 հազիւ կուշջապատի, և ունի չորս դուռն՝ արեւելք, արեմուտք, հիւսիս և հարաւ: Շինուածք, որ ի մէջ սորա զանազան և զարմանալի, սրբատաշ և փայտեայ դեղազործեալ ծաղկոյլ քօշկեր, և թրծեալ աղիւսեայ պալատներ, բազանիք և մատրասաներ, բարձր ասեմ քարեայ դրամբք շինեալ ոսկեզօծ, որ յար և նման Բիւզանդիոյ քաղաքին: Եւ ամենայն տուն շայի և Տաճիկի միապէս շինեալ կան և շինին. զանազանութիւն ոչ կայ, և առանց ջրոյ ոչ սքէ. ուրեք ուրեք որ գասնի, որ ոչ գոյ աղբիւր ի տան. բերեալ գերեսօք անդնդոց և կէսք բերեալ ի պորտոյ քաղաքէն ի բարձրաւանդակ տեղ ուջէն. աղբիւրք սառն և բարեհամ, որ գրբիւշաշմայ ասեն. և կան այլ աղբիւրք անուշահամ, որ ջաննաթի կոչեն. որ ի Վարդաւառին ամիսն այնպէս սաստիկ սառն է, որ ատամ շի հանդուրժել, որ կուշտ ըմպես. որ մէկ գառն սուտես և ըմպես ջուրն, առժամայն հալէ և մարսէ. այնչափ աղբիւր կայ ի մէջ բերդին, յորժամ ի դուրս ելանեն երկու ջաղացք յառաջ կուհանեն: Սպանդանոցք և շուկաներ, սալաբաղապ խաներ և փութիկաներ, քարտաշ գեղեցիկ շինուածովք եկեղեցիք բազումք, որ այժմ

ի ձեռս Տաճկաց անկեալ Կան, զորն արարեալ են ամբարանոցք, և զորն քահեալ և քայքայեալ են: Դեռ ևս Կայր ի մէջ բերդին եկեղեցի մի սաղաշէն դեղեցիկ. Սանոս Զէլէպի ոմն բարեպաշտօն Հալպցի, եկեալ ի քաղաքս Ռ՛Հ. Թըվին հրամանաւ Սուլթան Մուրատ Թաղաւորին և վէզիրին իւրոյ Խոսրով վաշային, եղև մեծ մաքսաւոր և կօմրուկչի Արզրումայ քաղաքիս, և եդիտ շնորհս առաջի վաշաներաց, իւր հանձարեղ իմաստութեամբն և խոհեմութեամբն վարեաց զիշխանութիւն իւր, որքան եկաց, զի տայր Թաղաւորին ձ՛՛. զուռուշ, Թո՛ղ զվաշային և իւր կարեացն, և առաւել այնչափ վարձք արար, որ Աստուած միայն զիտէ, զի մինչև Ռ. զերւոյ ադատութեան առիթ եղև ինքն, զի այն ժամանակն մեծ Թուրքս այս մարտ մտեալ էր Պարսից, Ռ.Ն. Թվին ի վեր պատերազմէին և աւերէին զերկիրս մինչև Ռ.ԶԹ. Թվին, որ դնաց Սուլթան Մուրատն տասն անգամ ձ՛՛. որւով և էառ զհարբելին ի ձեռաց Պարսիցն, և ելից զօրօք բազօք և դարձաւ ինքն և վաղիրն ի Ստամբուլ. և վաղիրն այն Առնաւուտ էր և յոյժ հանձարեղ, Մուստաֆայ անուն, որ բազում ժամանակս վարեաց զիշխանութիւնն, առ ինքն ունելով զարքունական մատանին. և արար խաղաղութիւն և հաշտեցոյց Սուլթան Մու-

բասն հետ Ղզլպաշին՝ ուխտ և դաշինս եղին, որ Երէվան Ղզլպաշին լինի և Պաղտատ Սամանցուն, այլ միմեանց թուր չքաշեն, վաճառականք և շինականք աներկիւղ գայցեն և գնացեն. հօտք սոցա և նոցա այժմ խառնին ընդ միմեանս, զի երեք տարին անգամ մի առաքէ շահն ընծայ ի Ստամպոլ ապրշմեղէնս, Ֆիլս, մի-եզջիւրիս և այլ պիտոյս թագաւորացն. զի խաղաղութիւնն Աստուծոյ նախախնամութենէն եղև, որ ազատեցաւ ազգս Հայոց երկուց կողմանց դազանացն. զի այն կողմն ընահիչք երկրին ամենայն Հայք էին և են, և այս կողմս ամենեքեան Հայք. զի Մուստաֆա վազիրն այն բարի անուն ժառանգեաց, և այս կողմանց բերդորէից պահապանքն ըստ իւրեանց յաջող ժամուն ելանէին ամենայն տարի բազում զօրօք և գնացեալ երկիրն Երևանայ, Զօրսայ, Լօռու և Բամբեկաձորու ասպատակէին, Իրէին և աւերէին, մեծամեծսն ի սուր քարշէին, զկին և ըղտղայսն գերի բերէին: Նմանապէս Պարսիկքն քան զսոսա չարք և անողորմք և բարբարոսք ամենայն կողմանց ելանէին դազտագողի ասպատակէին, Կաբսայ և Անու երկիրն, Վանայ ծովափն ամենայն մինչև ի դաշտն Մշու և Խընուսայ գերէին և աւերէին, զկին և զտղայսն գերի տանէին և զմեծամեծսն ի սուր սուսերի

մաշեցուցանէին, զի այնպէս անապատ արարին այս սահրաթ երկիրներս որ Արզրումայ հետ մինչև Երէվան միայն բերդորայքն ի շէն մնացին 12:

Այս ամենայն եկն ի վերայ մեր վասն մեղաց մերոց. զի ո՞վ կարէ ընդ զրով արկանել, բայց Ստեղծողին միայն է յայանի, որ զիտէ զամենայն: Ապա յարոյց Աստուած ի ժամանակին այնմիկ հոգիընկալ երկցս երանեալ դերազանց Մովսէս կաթուղիկոսն Ռ՛ՀԹ. Թ՛վին. զի ամենայն դօլվաթաւորաց հարկ դնէր, որ զգերեալսն ազատէին. զի ինքն ևս իւր ընչիցն տայր և ազատէր ամենեքումբք. երեք չորս հազար գերի աւել Երէվան և ի Թարվէզ և այլ գիւղաքաղաքսն ազատէին և առաքէին յաշխարհն իւրեանց, զի այն ժամանակն աղբս չայոց վաճառականաց յոյժ ընչասէրք և վարթամք էին յայս կողմն և յայն կողմն, վասնորոյ նոյն Սանոս Զէլէպին և քաղաքի դովլաթաւորքն և վաճառականքն անչափ դերիս ազատէին և առաքէին ի տեղիս իւրեանց, որոց յիշատակն օրհնութեամբ եղևցի: Իսկ իշխանն այն Սանոս, եկեղեցի մի կայր ի մէջ բերդին, որ տուն և սարայր էր ճաճկի միտջ, առեալ դրամով զտունն հանդերձ եկեղեցեալն և ետ չայոց. և ի հասանել Ռ՛ԶԶ. Թ՛վին քանդեալ աւերեցին զսարայրն. մեծ և փոքր քահանայք և ժողովուրդք ջերմ

սիրով շինեցին մեծ փայտեայ ժամատուն, և բազում դրամս մոխեցին ի դրունս փաշաներացն. և լինէր յարագամ փառաբանութիւն Աստուծոյ սաղմոսերգութեամբ և պատարագօք: Իսկ ի հասանել Ռձ. թվականին Հայոց եկն երկրէն Վանայ մօլլայ մի Վանի անուն ճարտասան և յոյժ հմուտ զուռանին և քարոյող նոցին. եկն ի քաղաքս Արդրում և ել համբաւ նորա ընդ ամենայն երկիրս Տաճկաց. և էր յոյժ կեղծաւոր անընչութեամբ, ոչինչ առնելով ումեքէ ըստ նմանութեանն. կախարդին Սիմոնի և Նաբրով. և եզիւ շնորհս առաջի փաշաներաց, մինչ որ իմացեալ վէզիւն և տարաւ Ստամպօլ և յոյժ մեծացոյց և արար խորհրդակից թագաւորին և օր ըստ օրէ ելից չար խորհրդով. և օձապատիր լեզուան իւրով հաւանեցոյց միաս վէզիւրին և արքային, որ ետուն սաստիկ հրաման ՌձԹԱ. թվին ի մէջ Ստամպօլայ, որ մինչև տասն եկեղեցի Հոռոմոց և Հայոց քանդեալ աւերեցին, և ի գլուխս ամենայն քրիստոնէից Ստամպօլայ մինչև ի Թօլսաթ և ի Սերաստիոյ վիճակն սև գտակ հազուցին, և փակեղն եասախ արարին: Եւ մօլլայս այս յամբ էառ թագաւորէն և առաքեաց ի վերայ փաշային Արդրումայ, և առին զեկեղեցին, որ ի մէջ բերդին անուն սրբոյն Ստեփաննոսի, և արարին մզկիթ.

և եղև սուղ մեծ աղգիս Հայոց, որ մ'նաց մէկ
եկեղեցի պարսպէն ի դուռս անուն սրբոյն Աս-
տուածածնայ, զոր հիմ'նարկեալ է Կեսրոպայ
վարդապետէն և շինեալ է ձեռամբ Գաւթի Ան-
յաղթին և Մովսէսի Քերթողին, և առաջմանէ
հռչակաւոր վանք լեալ է քաղաքիս ի ժամա-
նակս մեծ հայսերն Աոստանդնուպօլսի Փոքուն
Քէոզոսի. որ դպրոց է եղեալ և միաբանակե-
ցաց տեղիք, որ այժմ Կիաբան Սուրբ Աստուա-
ծածին կոչեն: Եւ ի միջոյ բերդի եղեալ քրիս-
տոնեայքն և քահանայքն ամենայն մ'նան մին-
չև ի ծագել արևուն, յորժամ դբերդի դուռն
բանան, ապա դիմեալ դան յեկեղեցին, և ա-
ղօթեմք ի միասին. և եմք երեսուն քահանայ
եղբայրք սիրով առ իրարս, ամենեքեան գրա-
դիրք և ծագկարարք, ժամասացք և ճարտա-
սանք, հմուտք հին և նոր կապիւղանաց, զի
ամենայն օր ճԾ. փոխ սաղմոսն վճարի անխա-
փան, ժամ և պատարագ մատչի, սարկաւար-
դունք բազումք փափկածայնք և երգողք գոյն
զգոյն եղանակք երաժշտական երգոց և տու-
մարական արհեստից, պարկեշտ գնացիւք և
քաղաքավարութեամբ ի լի. անդադար կան ի
փառաբանութիւնս Աստուծոյ, զոր Տէր Յիսուս
հաստատուն և անդրդուելի պահեսցէ ամէն:
Եւ դուռն բերդին այն, որ ընդ հիւսիս հայի,

Վանայ և Վրաստան դուռն կոչեն, որ վարմանայի խաչեր կան դբօշմեալ ի պարիսպն, հիւսայի տեսողացն, և ի վերայ միջի դրանն սեմոցն դբօշմեալ կայ սրբոյն Սարգսի պատկերն նիդակ ի ձեռին և հեծեալ երկվար առ ի պահպանութիւն քաղաքին: Եւ պարսպէն դուրս չորս կողմն շինութիւնք բաղում, և կան բնակեալ մինչ ի քառասուն հազար տուն մարդիկք իսպահլք և ենկիչարիք յոյժ բնչասէրք, բայց յազգէն Հայոց երկու հազար տուն հազիւ թէ դտանի և վաճառականք ի չորից կողմանց Հայոց ազգէս անթիւ կան նստեալ տարին բոլոր բովանդակ ի դնել և ի ծախել յառաջայ և ապրշուսեղէն, ցեղ ու ցեղ զուսաշ և զանաւուղ, չուխայ, կտաւեղէն և քթան, անթիւ և բազում ջալահիր քար՝ ալմաստ և յեաղութ, զբւրութ, լալ. սամուր և վարշախ և ամենայն մազեղէն տարին բոլոր յայանի դնեն և վաճառեն. զի այժմ քաղաքս այս յոյժ բանտար է նման Ստամպուլայ, որ տարին ժն. բեռ մտանէ և ելանէ, որ ձն. զուռուշ մտանէ քսակն իրաչային, թո՛ղ զիւր թեմի և սարերու Քրդերուն գելուրն, այս ամենայն դալօղ և դնացող վաճառականացն:

Եւ բերդս այս շինեալ կայ բարձրանիստ տեղիս իբր թագաւորական դահայք նստեալ առ

ստորոտով բարձր լերին, որ Շողալար և Գոհանամ⁴⁵ կոչին, և հայի ի վերայ բոլորած և խոտալի և ջրաւէտ գաշաին և դեղեցկաշէն գիւղօրէկցն իւրոց և առաւել ի վերայ օրհնեալ գիւղին Վանայ. որ անդ բնակեալ կան երեքհարիւր տուն շայք, և ունին դեղեցկաշէն եկեղեցի մի, անուն սրբոյ կուսին Վառվառեայ կառուցեալ. որ տապաստ և ծաղկեալ աղայքն տանին ի դուռն, առ ժամայն չորանայ և ազատի շնորհօքն Քրիստոսի և սուրբ կուսին Վառվառեայ. և կան քահանայք տասն և սարկաւազունք յարաժամ փառաբանութիւն Աստուծոյ: Եւ ունի գիւղս այս և դաշտս սեաւս և սլտղաբեր հողս. որ գարի և ցորեան և կտաւատ բազում լինի. որ բոլոր շրջակայ գաւառներն սորա շնուն ձիթով, որ տասներկու նուկի ձէթն երկու դրամ արծաթոյ կուտան: Եւ լինի գիւղս այս գոմէշ մեծ և անձոռնի, և դեղեցիկ եղինք ախորժք տեսողացն, և է այժմ շրջակայ գիւղքս և գաւառքս ամենայն շայաստան և ողորմութեամբն Աստուծոյ քան զամենայն երկիր հանդարտ և խաղաղութիւն, առևտուր բազում յոյժ, լիութիւն հացի, մսի, եղի, տունք և ապարանք շինուածք ամենայն որպէս Տաճկի հանդերձ և կանացի զարդեր, ոսկեղէնք և ասրշմեղէնք, որչափ և կարես, ի գլուխս աղայոցն և արանցն

ամենայն դօտի զարով և փաթանի հագեսան
ամենայն արանց աթլաս և ծիրանի չուխոյ աղգ
և աղգ, ի բաղնիսն Հայ և Թուրք ի միասին և
անտրտունջ, լաւ և խելացի դատական հողագործ
և փէշաքար, ամենայն ժուռ գալող մարդ, որ
իւր թագաւորական հարկն և խարածն որ տայ
փաշային, այլ կարող չէ ուրիշ ճաճիկ վատ
խօսք ասել կամ ձեռն դնել ի վերայ Հայի. ամենայն
կողմանէ բարութեամբ ի լի է. ծառոց
պտուղն՝ խնձոր և տանձ և խաղող շուկաներն
ի լի մինչև ի Հայոց գատիկն. ձիթապտուղ, շա-
պալութ, կաղին և չամիչ անթիւ, արմաւ և
նուշ ի բոլոր տարին. լսի ի մտանել աշնան ե-
ղանակին ի նոյեմբերի Բ. յորժամ արեգակն ի
ծովն մտանէ, օր ըստ օրէ սաստկանայ ցուրտն
և սկսանի դալ ձիւն բազում, մինչև ի դեկտեմ-
բերի ժ. դարձի արեգականն պաղի դետինն,
և ջուրք ամենայն սաստիկ, և լինի շամանդաղ,
որ է մռայլ. որ փոքր մի հեռուստ աչք ոչ կարէ
տեսանել զմարդ. և թէ մէկ փառք սաղմոսի
չափ և կամ աւել ուրեք գնայ մարդ, հեր
դէխոյն և մազ մօրուացն սպլտակք և պխերն
որպէս ոչխարի յետք լուլայ կախեալ լինի. ապա
ի բերմանց աստեղաց և տանուտէրաց տարի
կայ, որ քաղցր օդով և անձիւն անցուցանէ ձը-
մեռն. իսկ յորժամ հասարակ լինի և արեգակն

ի խոյն մտանէ, կտկղանայ երկիր և հարաւ հող-
մտով հալէ դամբենայն ձիւնմն. և ի մտանել ապ-
րէլ ամիսն ցանեն պարտէզ, դարի և ցորեան
անթիւ. և այս ամսոյ նոր յեափրազ խաղողին
դայ ի քաղաքս, և ձուկ բազում կարմրաթայտ
աղղ և աղղ՝ հօխան մէկ ստակ, և զանազան
երամս հաւուց և թռչնոց ճովողականաց ընդ
երեսս դաշտին սփռեալ լինին երամադնացիւք,
և բաղումք ի ձուռոցն և ի հաւուցն կերակրեալ
լինին. իսկ ի մտանել մայիս ամսոյն կանանչա-
ցեալ սաղարթախիթ դրախտասարաս կանան-
չանայ սար և ձոր, պտղաբեր ծառք ծաղկեալ
փթթին, և լերինքն հանեն ծաղկունք անուշա-
հոտք և գոյն դգոյն ցեղ, պիտանիք դեղոց և
օդատկարք աչաց և ցաւոց շուշան վայրենի և
ծաղիկ տնթառամ, դեղեցիկ թութիայ և լա-
լայ, լօշտակ, ազգ և ազգ բանջարս ցեղ ու ցեղ
մանուշակ. որ դան բժիշկք ի Պարսից և ժողո-
վեն գոմանց զղլուխն և գոմանց դասկիլին, տա-
նին ի պէտս դեղոց: Նմանապէս ի գլուխս լե-
րանց խոտ, և ազրերակունք անթիւ սառն և
բարեհամ, և ի չորս կողմն քաղաքին յեայլանի
Քրդաց և դիւղօրէից, և ջոկք հօտից և ոչխա-
րաց և անասնոց և վայրի երէք և եղունք բա-
զում սփռեալ կան ի ձորս և ի գլուխս լերանց-
որսոցք նոցա ի մոտ կերակրեալ լինին. իսկ ի

հասանել մայիսի քսան և հինգն գայ բալ և
տանձ, խնձոր և ծիրան ի պարտիղաց: Եւ ի հա-
տանել դարձի արեգահանն յունիսի ժԹ. ամե-
նայն պտուղք ծառոց բազում գայ ի Վրաս-
տանայ: Եւ ի մտանել յուլիսն յոյժ շողանայ
երկիր և լինի ագնիւ ամառ, ուր և կամիս նըն-
ջեան ի գիշերի և ի տունջեան, ոչ աճ օձից և ոչ
երկիւղ կարճաց, ոչ ջերմ գող և կամ այտուժն,
այլ ի սիկ հանդարտ մեղմով: Եւ ընակիչք երկ-
րիս մարդիկք հսկայազուներ և կարմիր երեսք,
արք և կանայք պնդակազմ առոյգ մարմնով
յոյժ առողջարար և սնուցիչ է մարդկան ջուր
և հող երկրիս: Եւ ի մտանել օգոստոս ամիսն
հնձեն գարի և ցորեան, և գայ խաղող անթիւ-
ձմերուկ և խիար հասանի քաղաքս, որ յար և
նման ուրեք ոչ լինի անուշ և պաղ խիար. պար-
տիկաց սաւղիք քան զխոտ աժան, զի այնպէս
բազուկ լինի սպիտակ, որպէս ձիւն, և թգա-
չափ մի լայն, ըողի և շողկամ պարարտ և խո-
շոր, այնպէս որ մէկն չորս հօխայ կշռոյ գայ.
որ հիացեալ տեսողքն փառս տան Աստուծոյ:
Եւ ի մտանել աշնանն սեպտեմբերի ժԹ. ժողո-
վեն արգիւնս դամենայն ի շտեմարանս: Եւ է
երկիրս այս յոյժ լիութիւն հացի, մսի, եղի և
գինուոյ, փայտ, աղ և մեղր անասելի և ան-
պատմելի, զի Կ. ոտք երկայն փայտն և գրկա-

չափ լայն և հաստ փիճի փայտն մէկ ղուռուշ, որ մինչև ի ծայրն ոստ չկայ. որ ի տեսանելն մարդ հիանայ և ապուշ մ'նայ. դառըն մէկ ռուպ, ոչխարն երկու ղուռուշ, կովն վեց ռուպ կամ ութն ռուպ, ձի և եղն, էշն նոյն գնով, եղ և մեղր կէս կէս ղուռուշ մէկ լիտրն, գինի անթիւ, և սորա անպահաս տարին ի բոլոր. և այսպէս այլն ամենայն իմասցիս, հանճարեղ և պատուական եղբարդ իմ, զի թէ գտաւ ինչ ի սմա ըստ հաճոյից ձերոց կամաց Տեառն է շընորհք և ի Տեառնէ գոհացարուք, և թէ ոչ, ներումն հայցեմ յանցանաց իմոց:

* * *

Յւ ունի քաղաքս և երկիրս այս աթուք երեք, որոց առաջին և գլուխ է քաղաքիս աթու սուրբ Նուսաւորչի վանքն որ Մուտուհու¹⁴ վանք ասեն, որ է այժմ միաբանակեցաց աեղիք: Ի թվականիս մերոյ ՌՂԷ. եկն Ռտամպօլցի Սարգիս վարդապետն սուրբ Եջմիածնայ նուիրակ, որ անդ էր վարժեալ և ունէր ձայն ահեղ և անուշ. որ և հաւանեցոյց զքաղաքս և երկիրս ճարտար քարոզութեամբն իւրով. և եպիսկոպոսն Ղազար իւրովի կամօքն հրաժարեցաւ և ետ ի նա զվանքն. և նա զար-

ձաւ առ կաթուղիկոսն Փիլիպպոս և էառ հրաման նստիլ մեծագահ աթոռն Թէոդուպոլի։ և եկեալ արար բազում շէնք և շինուածք ձեռնատուութեամբ քաղաքիս և վաճառականացն, և յոյժ աշխատութեամբ երեր ջուր և եհան ի դուռն վանացն աղբիւր և ջաղացք, և այլ ուղղութիւնս և կարգս արար ի վանքն, զոր Տէր Աստուածն պահեսցէ հաստատուն մինչև ի կէս կոչմանն իւրոյ ամէն։

Եւ միւս վանքն է Հնձուց վանքն, յորոց և յիշատակէ Մովսէս Խորենացին։ զոր հիմնարկեալ է Սեծին Ներսէսէ կաթուղիկոսէ, որ թոռին թոռ էր սրբոյն Գրիգորի մերոյ Առաքաւորչին։ զի յորժամ թագաւորն Հայոց Արշակ առաքեաց զՆերսէս իշխանօք և բազում զօրօք ի Կեսարիայ և ելեալ գնացին անդ։ և սուրբ հայրապետն Սերի տեսեալ զհրաշագեղն Ներսէս և փառաւոր իշխանք ընդ նմա, յոյժ ուրախացաւ և պատրաստեաց ձեռնադրել զՆերսէս կաթուղիկոս Հայոց ընդ նմին և Բարսեղ Այսարեցին։ զի յորժամ զօժումն սուրբ ընկալան, նոյն ժամայն յայտնապէս Հոգին Սուրբ Աստուած էջ ի վերայ նորա այսինքն սրբոյն Ներսէսի և Բարսղի, որ ահներև ամենեքեան տեսին երկոցունցն արժանաւորութիւնն և հիացեալ փառս ետուն Աստուծոյ, որ այնպէս առաջնորդ ու-

նին սրբադան ազգն Հայոց. և առեալ զսուրբն
Ներսէս իշխանօքն ամենայն զօրօք յոյժ ուրա-
խութեամբ աշխարհս Հայոց մտին. և ամենայն
քաղաք ընդդէմ նոցա երթային. ուր և հանդի-
պէր հիմնարկէր եկեղեցիս, կարգէր քահանայա-
պետս և ձեռնադրէր եպիսկոպոսս, և շինէր
ի վերայ ճանապարհին հոգեհոգն: Եւ եկեալ
էանց ի դաւառն Գերջանայ և հասեալ ի մօտ
դաշտին Կարնոյ, լուաւ քաղաքապետն զգալն
իշխանացն և սուրբ հայրապետին, ել ընդ ա-
ռաջ նոցա բազում պատրաստութեամբ և զօ-
րօք և տարեալ եմոյժ ի բերդն Արզրումայ, որ
էր փոքրիկ, զոր յետոյ հրամանաւ Փարսն թէո-
զոսի շինեցին և մեծացուցին: Եւ արար սէր և
ընդունելութիւն սուրբ հայրապետին և պար-
գևս բազումս ետ նմա. և նոյն ժամայն ել ի
սուրբ բարձրաւանդակ տեղին և լսաչափնքեալ
փրկական սուրբ նշանաւն, որ ունէր ընդ ին-
քեան, օրհնեաց զքաղաքն և զերկիրն և զիշ-
խանս և ընակիչքն ամենայն: Եւ ելեալ սուրբ
հայրապետն հանդերձ իշխանօքն և զօրօքն ամե-
նայն և զնացեալ հասին ի գիւղն Լնձուց դէպ
արևելս կոյս ի քարձրավանդակ տեղին և անդ
ընակեալ նստան. զի դէմ եղեալ էր սուրբ հայ-
րապետն զնալ յաթոռն իւր սուրբ Գրիգորաշէն
որ ասի Էջմիածին: Եւ ի գիշերին այնմիկ տե-

սիլ զարմանալի հետեւ սուրբ Ներսէս յայտնա-
պէս, որ սուրբ Աստուածածինն նստեալ դէմ
յանդիման վիմին ծիրանազդեամ լիայլահնա-
ցայտ, և հրեշտակք պարունակեալ ունէին զնա
և եղանակէին ասելով. Գու ես հարսն անարատ
Հօրն երկնաւորի, որ և մեք սարսեալ դողամք:
Եւ ընդ լուսանալ առաւօտուն հրամայեաց զօ-
րացն քարինս բերել և էարի հիմն եկեղեցւոյ
ի նոյն տեղին, յոր ետեւ նստեալ զսուրբ կոյսն
ի վերայ վիմին. որ է մինչև ցայսօր հռչակաւոր
և միաբանակեցաց տեղիք, որ այժմ Արամիւր
վանք կոչի. և ունի ձորն անապատ կուսանացն
և ճգնաւորացն և բարեհամ աղբիւր և վայե-
լուչ վայրք, որ Հռիփօիմեանց կոչեցաւ, որ է
մինչև ցայսօր:

Եւ միւս վանքն է ի կողմն հիւսիսոյ, որ
յանուն սուրբ խաչին է շինեալ և կառուցեալ.
զոր լիւրք ի շատէ ծանուցից քեզ. և թէ խա-
չափայտին զբովանդակ պատմութիւնն հարցա-
նիցես, լիտկատար գրեալ կայ ի Արակոս պատ-
մադիրն և այլ ուրեք*):

*) Կրկնութիւն է Սեբէոսի եւ ուրիշների հազարաթ-
ժանօր պատմութեան, որ չարագրուեցաւ:

Այսուհետև սկիզբն արացուրք և գետոցն՝
զի քաղաքս և լերունքն բարձր են քան զամե-
նայն երկիր՝ իբրև զշաարուան բղխեն զանա-
զան ահունք ի չորս կողմանց լերանց, և լինի
չորս դեա՝ և ընթանան ի չորս կողմն աշխար-
հիս: Առաջինն է գլուխ, որ ելանէ արևելից
կողմանէ, որ Վրաստանպողազ կասեն, ի Ծաղ-
կաւէտ ⁴⁵ լեռնէն մասն Եփրատայ, զոր Աս-
տուածաշունչն գրէ անաղալ ի դրախտէն ելեալ՝
սա, որ արևելից ելեալ ուղիղ գէպ ի հարաւ
ընթանայ՝ իսկ Մովսէս Խորենացին ասէ թէ եր-
կու ահն է Եփրատս՝ մինն ի Կարնոյ ելանէ և
միւսն Ալաշկերտոյ, բայց գնացեալ երկուքինն
խառնին յերար և լինի Եփրատ մի գետ: Նաև
Թուղուրանցին ⁴⁶, որ զԱրարածոց գիրքն ոտք
հանել է տաղիւ, յիշատակէ ասելով, թէ Եփ-
րատ ի Կարնոյ ելանէ ի ծաղկազարդ տեղին,
ուր Ասկեսանքն զՍուքիասեանքն մկրտեցին՝ և ի
մկրտելն զմիմեանս փութացուցանէին, զի մը-
կրտեալքն զՔրիստոս տեսանէին և աւետիք տա-
լին միմեանց՝ անդ և խաչ կանգնեցին Աւե-
տեաց ի գլուխ ձորակին, որ կայ ի վերայ վի-
մին դրօշմած մինչև ցայսօր ի յահուսս Եփրա-
տայ՝ որ ստուղիւ աստ են մկրտեալ՝ որ բա-
զում անգամ ուխտաւորք և մեք և Փլիլպպոս
կաթուղիկոսն ⁴⁷ գնացեալ բազում վարդապե-

աօր. և անդ բանակ եհար ի վերայ Աւետեաց
խաչին և արար պատարագ: Եւ անտի ելանեն
զանազան և բարեհամ ահոււնք և խառնին ընդ
յիրար, նա ևս Սաշափայտի ջուրն ևս խառնի
ընդ սա և գետանայ և գնացեալ առաջի շին-
ձուց վանիցն և լինի գետ մեծ. և իջեալ ի մէջ
դաշտին դէմ յանդիման բերթին Կարնոյ ճա-
շոյ մի գնացք, և ծովանայ հանդարտ գնացիւք
և լինի շամպ, խոտ և եղէգ յոյժ և մօրայ, որ
է ցեխ, հաւուց և թռչնոց տեղի ապաստան:
Եւ գնացեալ հասանէ ի գիւղն ճրագ և Չեր-
մուկ. և գայ ջուր Յրտածսրոյն և բլրոյն, խառ-
նի և լինի գետ մեծ ի մէջ դաշտին անհուն և
ձայն արձակեալ գնայ ի ձորն ձինիշու: Եւ ի
հիւսիսային կողմանէ լեռանցն իոքր գաւառէն
Ովաճուղու, որ է ի մէջ մայրեացն, ելանեն բա-
ղում ահոււնք. և լինի գետ սուր և ախօրան,
և մտանէ անհուն ձորն Ծիրանայ և Սառչամու,
և հասանէ ի գիւղն Մասուր, և խառնի ընդ
յառաջ Գաղաառիճու կարմնջին ընդ Եփրատայ,
և մտանէ ի ձորն Շողենու, և գնացեալ հասանէ
ի Դերջան ի գիւղն Բաղաառիճն և Կոթեր: Եւ
գայ ջուրն Լահղոյ Խորձունեացն և Կեղոյ և
միանայ. և լինի Եփրատ: Թոյ. և անտի ոլորտս
տալով, գնացեալ հասանէ Եղնկայ և կարեալ
ընդ մէջ դաշտըն ի չորս կողմանցն, բաղում

ջուրք խառնին ընդ նմա. և գնացեալ հասանէ ի բերդն Կամախ և մտեալ քարածորն Ակնայ և Արապիկերու, և անտի հասանէ ի գաւառն Զըմշկայ ի գլուխն Մալաթիոյ: Եւ միւս ակն, որ ելանէ ի Տիաաին բերդէն ի գլուխ դաշտին Ալաշկերտու, բազում ակունք յորդառատ, և խառնին ընդ յիրար և դեաանան, և գնացեալ ի մէջ դաշտին խառնին ջուրք բազումք, և լինի գետ մեծ, որոյ անունն Մուրաա ձայնեն: Եւ անտի գնացեալ հասանէ ի դաշտն Մանապիկերտու և ընդ ստորստովն Խնուսու, և մտանեն բազում գետք. և գնացեալ հասանէ ի դաշտն Տարօնոյ առաջոյ վանիցն սրբոյ Կարապետին և մտեալ ի ձորամէջս առաջս ամուր բերդին Ողկանայ, ուր սուրբն Գրիգոր Լուսաւորիչն ամբանայր, և ոլորտս անցանէ ընդ գաւառն ձապղջոյ. և հասեալ ի բերդն Բալու և լինի Մուրատս անտանելի գետ, և շրջեալ իջանէ գներքին կողմամբն Սարբերթու դաշտին և գնացեալ հասանէ և սա ի գլուխն Մալաթիոյ. և միանան ընդ յիրար երկու յահունքս և լինի Նիրատս մեծ ծով, որ Արապի բառով Յրատ ասեն գետոյս: Եւ գնացեալ մտանէ ի ձորն Սպտէհերու և հասեալ ի բերդն հայրապետին մերոյ Ներսէսի, որ Կլայ յորջորջի, և շրջապատեալ զբերդն, գնացեալ հասանէ ի Բորածուկ, որ նաւք գնան

ի վերայ • և այնուհետև անկանի ի մէջ դաշտին
և հանդարտ գնացելք բազում չօլս և անա-
պատս անցանէ • զի որչափ վայրի Քուրդ և Ա-
բասլի գիւղք և շինուածք կան, առ եզերքն գե-
տոյս են բնակեալք, որ ամենեկն ձիւն չեն տե-
սանել: Եւ գնացեալ հասանէ յանդիման Պաղ-
տատայ ի բերդն Զուռնայ ի սահմանս Հիւլա-
յու, և անտի խաղացեալ Ե. աւուրը յառաջ,
և դայ Գիլատ գետն Բարելոնի, որ է Շաան,
զոր Աստուածաշունչն գետոյս Տիգրիս կոչէ • և
խառնին ընդ յիրար Եփրատս և Տիգրիսս և
միաւորեալ գնան ի Բասրայ քաղաքն • և մտանէ
ի ծովն Հնդկաց, որ է Ալեքսանդրի • զի իմաստա-
սէրն Արիստոտէլ սորա Ուկիանոս ասէ • զի Ալե-
տակ ծովս է շրջապատեալ ի Գ. կողմն աշխար-
հիս • զի Գ. գետք ի գրախտէն ելանեն • երկուք
սորս են՝ Տիգրիս և Եփրատէս, որ Հայոց երկ-
րէն ելանեն և գնացեալ ընդ իրար միանան •
զի բուն երկիրն Ասորոյ ի մէջ երկուց գետոցս
են բնակեալ իբր կղզի • վասն այսորիկ գիրք ա-
մենայն Միջագետաց Ասորոյ ասեն • զի Տիգրիս
Հաշտէն գաւառէն ելանէ և գնացեալ յԱմիթ,
ի Մուսուլ և ի Պաղտատ և խառնի ընդ Եփրա-
տին, որպէս ի վերոյ գրեցաք: Եւ Քրիստոսի
փառք յաւիտեանս ամէն:

Այսուհետև վերջ արասցուք և՛ փրատին և սկիզբն արասցուք միւս գետոցն, որ թղխեալ էլանեն ի հարաւային կողմանց բարձրաբերձ լեռանց ի Բինգօլէ Հաղար Ականց 18 սկիզբն ի Շուղալարայ, և խառնեալ ընդ իրար գետանայ և գայ մտանէ ի ձորն Թէքմանու և լինի Արազ: Եւ սկսանի գնալ ուղիղ դէպի արևելս և հասեալ ի դաշտն Բասենու, գնացեալ ի Չօպանի կամուրջն. և գայ Վերին Բասենու ջուրն և խառնի ի մէջ կամրջին. և լինի Արազս գետ մեծ և անհուն: Եւ գնացեալ մտանէ ի Վիշապածորն Կաղզվանայ. և հասեալ Աղձաղալան, և գետն գայ Ղարսայ և յԱնոյ, որ է Ախօրան, և խառնի ընդ Արազս, և ոլորաս տալով, գնացեալ հասանէ Երկիրն Երէվանայ և Դվնայ և ընդ ստորոտովն մեծին Մասիսոյ. և գան ջուրք Այրարատեան գաւառացն և խառնին ընդ Արազն և ծովանայ. և կտրեալ զներքին կողմն Այրարատեան դաշտ և գնացեալ հասանէ ի գիւղաքաղաքն Աստապատ և Ջուղայ, որ նաւորդք գնան ի վերայ. և անտի մտեալ ի խորածորս բազում աւուրքք, և խառնին ջուրք բազումք. և գնացեալ հասանէ Երկիրն Շրվանայ ի Դարբանտն, որ է Շամախի, և միանայ ընդ Կուր գետին և մտանէ ի ծով Կասբիական, որ է Կիլանն:

Եւ միւս գետն ձորսիս ելանէ ի հիւսիսոյ
լերանց քաղաքիս ի թաւ մայրեաց միջոյ ի դա-
ւառէն Զորմարոյ և դիմեալ գայ ուղիդ դէպ
ի հիւսիս. ելանեն ահունք քաղումք և գանա-
զան և յառաջացեալ խառնին ընդ յիւրար և գե-
տանտն և իջանէ ի ձորն Մաստաբու. և գնա-
ցեալ հասանէ ի քաղաքն Բաբելթ և ճեղքեալ
յերկուս բաժանէ զշինուածք. և շրջեալ դբերդն
անցանէ ընդ մէջ դաշտին. և գան ջուրք ի չո-
րից կողմանց և խառնին ընդ սա. և լինի ձո-
րոխս մեծ և անհուն. և մտեալ ի ձորս խոր
Ըսպերու և հասանէ ընդ առաջ սուրբ Յովհան-
նէսու վանիցն, որ կայ անդ ամփոփեալ զճկոյթ
սրբոյն Յովհաննու Վարապետին. և անտի առաջ
խաղացեալ հասանէ ի բերդն Ըսպերու և Ագ-
րակ. և գնացեալ ի քաղում աւուրս ի մէջ ան-
տանելի ձորոյն, հասանէ ի քաղաքն Վրաց Արդ-
վին, որ ձիթապտուղ լի և անթիւ լինի. և ի
մէջ ձորոյն առ արին գետոյս երկու կողմն բո-
վանդակ գիւղք և աւանք, այգիք և ծառոց
պտուղք մինչ ցեղր ծովուն անպատմելի և ան-
թուելի: Եւ գետք յուտլ գան ի Թորթումու, Իշ-
խանայ, յՅիտեացն և Փանակու և միանան ընդ
ձորոխիս. և հասեալ ի բերդն Գօնեայ առ յարին
Սև ծովուն և մտանէ անդ:

Եւ միւս գետն յառաջացեալ արեմտից

լերանց երկրէս և դիմեալ դնայ ուղիղ արև-
մուտս հոյս, որ Քայլ գետ ասեն սորա. զի ի
Քայլ գետու ելանեն անթիւ ահունք. ի գեղջէն
Կարմրոյ լերանցն ժողովեալ մտանեն ընդ ձորն
և լինին գետ սուր և զարհուրելի. և դնացեալ
հասանէ ի Մուրաս Ղալասին. և անտի Նիկե-
սար քաղաքն, զի անտի էր սուրբ հայրապետն
Քրիզոստ Նիւսացին: Եւ ջուրք բազումք մտանեն
ընդ սա, և մտեալ ընդ Խորածորս և անցանէ
ընդ բազում գաւառս Հոռոմոց և հասեալ ի
Սև ծովն և մտանէ անդ: Զի իշխանն Ղարդ-
պապրիկ ի վերայ գետոյս այս խոյս տուեալ և
կամուրձն ետ ընկենուլ ի գետն և ինքն էանց.
և զօրքն Հոռոմոց փախստական դիմեալ ի կա-
մուրջն ոչ գաին. և Տաճկացն զհետ մտեալ զորն
կոտորեցին, և կէսք ջրասոյղ արարին հազարս և
բիւրս: Ոչ թէ Ղարդպապրիկն ի զուր արար,
զի սուաջմանէ չարածըճիկ էին ազգն Հոռոմոց,
բազում նեղութիւնս հատուցին ազգիս Հայոց և
իշխանին, փերաւորեալ էին ի ձեռս նոցա և ի
զիպող ժամու հայէին, որպէս ասա զոյն զոր-
ծեալ հատուցին չար. նորա համար Հոռոմքն
չուն երմանի ասեն. բայց արարմունք երկո-
ցունցն ոչ էր հաճելի Աստուծոյ: Ապա ներողու-
թեամբն Աստուծոյ թագաւորեաց Մահմէտն և

եհան զահն քրիստոնէից: Զոր Տէր Աստուած
վերհեալ ազատեցէ զմեզ ի ձեռանէ սոցա:

Այսքան վասն գետոցն, որ ելանեն Ար-
զրումայ լերանցն և որպիսի ճանապարհաւ և
որքան աւուրբք մտանեն ընդ ծովերն որիչ որիչ
պատմեցից քեզ կարգաւ, իմաստուն եղբայր-
բայց քան զնփրաան երկար ճանապարհ ոչ ոք
ունի. սրն քսան կամ երեսուն կամ քառա-
սուն աւուրբք մտանեն ի ծովն. բայց Նփրաան
երեք ամսէն ճանապարհաւ ապա թէ մտանէ
ի ծովն: Բայց զիտեմ, զի պատմութիւնս պար-
սաւելի է իմաստանոց. բայց խնդրեմ ազատ առ-
նել զմեզ ի բամբասանաց և կամ զթերին լը-
նուլ. քանզի յոյժ խնդրեաց հարազատ եղ-
բայրն իմ Մաղաբիայ և քահանայքն և սարկա-
ւարդունքն մեր յոյժ թախանձեցին և ես զխըն-
դիրս նոցա կատարեցի բարեխօսութեամբ սուրբ
կուսին Տալիթայ, և Ամլորդոյն. նաև Լուսա-
սունին մերոյ և ամենայն սրբոցն ամէն:

*
* *

Պարձեալ պատմութիւնս այս ի վերայ
Կարնոյ քաղաքիս Միաբան սուրբ Աստուածածնի

եկեղեցոյս է. զորոյ հրաշս և պատմութիւնս և
զօրութեան շնորհս ի մարդիկք յարագահաս
բազմաց հասեալ է. որոց և մինն ի բազմաց ա-
ռասցուք փոքր ի շատէ, զորս տեսաք աչօք մեր:
Յաւուրս իշխանութեանն Տաճկաց ի մեծ ինք-
նակալ կայսերին Ստամպուլայ Սուլթանն Մահ-
մեաին, որ տիրեալ է մինչև ի Կարս և զԿաղզ-
վան, յունիս ամսոյ Ի. սուրբ Լուսաւորչի պա-
հոցն, հինգշաբթի երեկոյնն ի մէջ գիշերին կա-
տարեցաւ ըան Փրկչին ի վերայ մկր, որ ասէ.
Ազթուն կացէք, զի ոչ գիտէք թէ յորում ժա-
մու գողն ձեր գայցէ, յերեկոյն թէ ի մէջ գի-
շերի, կամ հաւախօսի, գուցէ եկեալ յանկար-
ծակի դասնիցէ զձեզ ի քուն. բացեալ էին եկե-
ղեցին մեր ի գերեզմանաց կուսէն, զփանձարէն
քակեալ էին և մտեալ ի կանանց չարատաղն, և
իջեալ ի մէջ եկեղեցուն. և կայն այն գիշերն
հինգ ոգի ի մէջ ժամատանն քնած. ոչ որ ար-
թուն չէ եղեալ. մինչ որ մէկ երկուսն եարալի-
են արարեալ. զիմեալ ի տաճարն կոպղայքն
կոտրեալ էին. և բազում անօթս տարեալ էին
թէ խաչ թէ սկիհ թէ արծաթէ բուրվառ,
աւետարան, շուրջառ. մինչ նոքա զայս ժողո-
վեալ էին, մինն ի փակահալացն եկեղեցուն
գաղտագողի գուրս էր փախեալ և ձայն ար-
ձակեալ ի մէջ թաղին. և գողքն այնօրիկ ի յա-

ճէ ձայնին մազապուրծ փախեալ էին նոյն ճա-
նապարհաւն ընդ որ իջեալ էին. իսկ ընդ լու-
սանալ առաւօտուն եկն դուժկան աղաղակի
առ աւագ երէց Տէր Գէորգն և ասացին թէ գի-
շերիս այսպիսի չար պատահմունք եկն ի վերայ
մեր: Եւ ելեալ վաղվաղակի գնացաք որ մար-
դիկքն արիւնաշաղախ անկեալ կան և զգեստքն
ամենայն տարեալ են. յայնժամ ծերունի քա-
հանայն Տէր Գէորգ, որպէս ի հնումն առ շե-
ղեաւ, անկաւ ի վերայ երեսաց իւրոց դէմ
սուրբ Աստուածածնի, ելաց դառն արտասուօք
և ասաց. Տէ՛ր Աստուած բազմազուժ, և ողոր-
մած, որ առնես իրաւունս, հաս արագահաս
օգնութիւն ի նեղութեան մերում. այլ որպէս
կարգեցեր զիս ի պաշտօն քահանայութեանս և
եսուր ինձ ժամանակ մինչև ցայսօր պահել զիս
ի թշնամեաց, սակայն թշնամիք մեր և սուրբ
խաչի քո ընկրկեա՛ և մատնեա՛ գնոտս ի ձեռն
խոտասիրտ արանց, զի մի՛ լիցուք նախատինք
և ծաղր թշնամեաց մերոց. բարեխօսութեամբ
մօր քո և կուսի տունս այս շինուած յաւիտե-
նական ի փառս քո յազգաց ազգս. և ասա-
ցեալ մեր զամէնն:

Մինչ որ քահանայքն և ժողովուրդքն ամենեքեան ժողովեցան ի դուռն եկեղեցուն, նո-
քա ևս յահարեկ եղեալ, լացին մեծ ժամս:

Ապա զգեցասին տանելն այնչափ չէինք հողալ, բայց դայն կուլայաք, որ Օսմանցոց իշխանութեանս չար սովորութիւն մի կայր, որ զտանուտէրն կուրունէին, թէ զգողն քո ցոյց տ՛ուր մեզ, որ մենք հախէն գամք: Իսկ ի ծագել արևու ապաւինեցաք սուրբ Աստուածածինն, զընացաք միարան ամենեքեան ի վաշան. և էր անուն վաշային Մուրթաղայ, տեսլեամբն գեղեցիկ և հասակաւն միջակ, հասկացուցաք մի քստ միջէ: Յորժամ լուաւ գանգատն մեր, եհարց մեզ, թէ ի՞նչպէս կերպ մարդիկ էին. ասացինք թէ Տաճիկք էին ողիք տասն: Յայնժամ սրտմտեցաւ և հրամայեաց դահճապետին իւրոյ և այլ մեծամեծացն զօրացն իւրոց շուտով ընթանալ զինի նոցա չորս կողմն նահանգիս, և ասաց թէ պարտիք գասնել զնոսա թէ ի լերինս և թէ այլ գաւառս, ապա թէ ոչ զձեզ կտտամահ կուռունեմ վոխանակ նոցա. նաևս ի մէջ քաղաքիս ետ սաստիկ հրաման որոնել զնոսա. իսկ մեր զուրբաթ զիշերն ամենայն հսկումն արարաք և աղաղակեցաք առ սուրբ Աստուածածինն և ի սուրբ Գրիգորն, առ մեզ օգնութիւն կոչելով: Յայնժամ ի ծագել արեգահանն շարաթ օրին եկն ձայն աւետեաց առ վաշայն թէ գողքն ամենեքեան ըմբռնեցին սգիք երկոտասուն ի յերկերն Կեղու ի գաւառն Աեկզի

ի դիւզն, որ հոչի Ղազըճան, ձերբակալ արարին. և մէք լուեալ զայս ուրախացաք և գոհացաք զՍասու ծոյ, որ զկամս երկիւղածաց իւրոց առնէ Տէր և ազօթից նոցա լսէ և կեցուցանէ զնոսա:

Իսկ ի յաւուր կիրակէին բերին զամենեւնսն. և ետ բերել առաջի իւր երկոտասան սգին. զէմ յանդիման դիւան արար նոցա, զի էր գլխաւոր նոցա մեծ մարդ ծառայ թագաւորին. ունէր երեք գլուղ, որ մահանուամբ Պարմազսբղ կոչէին, և միւսն էր կարդացող մօլլայ Շապան անուն, եհարց ցնոսա փաշան, թէ զայս բանս զորք արարիք, ճշմարիտն ասացէք. զուք անուանի մարդիկ էք, թագաւորի անուն ձեր վերայ է. ես ձեզ զմիշ շեմ աներ. նորա ուրացան, թէ բնաւ խապար չունիմք. յայնժամ մամուեալ փաշան, եւ ի պալատէն, եկն ի մէջ ամբոխին, հրամայեաց տանջել զնոսա առաջի իւր. ետ մերկացուցանել զամենեսեան, և ձգեցին քալիաթուն նախ մեծաւորին իւրեանց, զի էր յազթանդամ և կորովի. և նա ոչ երկեաւ բնաւ և զճմարիտն ո՛չ ասաց. և հրամայեաց բերել զՇապանն. և յորժամ սկտան տանջել, աղաղակեաց և ասէ. մի՛ տանջէք զիս, զճշմարիտն ասացից ձեզ: Եւ սկտաւ մի ըստ միտջէ ասել զոր ինչ գողութիւն արարեալ էին, թէ այսով ասան եկեղեցի կանէ, որ բացեալ եմք:

ահա ձեր եկեղեցւոյ ապրանքն, կէսն բերդի մէջն է և կէսն այս նեղ տեղոջ է. և միւս ընկերքն ասացին. Շապան մօլլան մեզ գիր ետուր թէ Հայի մալն և եկեղեցւոյ ապրանքն Թուրքին հալալ է. նորա համար զայդ արարինք: Եւ յորժամ զայս խօսքն լուաւ, առաւել զայրացաւ փաշան, ուղարկեաց զօրք և զգողոց մինն հետ նոցա եղիր, որ գնացեալ ի Լակիլի, բերին ըզգեստն. և ձայնեաց զքահանայքն ի դիւանն. և ետ բերել զանօթն ամենայն, յայսչափ Տաճկի յառջևն երաց, որ հաղարք հաղարաց կային առաջի նորա. ասաց. Քաշի՛շ, ձեր խաչերն զօրաւորք էին, մէկ որ չկորեան, երկրորդ որ իմ անուան բարձրացուցին, որ այսչափ գող բռնեսցի, ինձ աշխարհիս գանձն արժէ. արի՛ք ձեր ապրանքն առէ՛ք: Առաջ մատեաւ երեցիօխան Աբրահամն, երկիր եպագ փաշային, և էսու ըզգեստն ամենայն և բերաւ եկեղեցին. բայց մէկ խաչ և մէկ աւետարան կորեաւ:

Արդ իբրև եղև օրն չորեքշաբթի Մուրթազայ փաշան ետ զգողերն ի մունետիկն, թէ ընդ առաջ նոցա քարոզեա՛ թէ Այլ ոք եկեղեցի բանայ, հալն այս է. ամեն դռան երկու երկու գող ցցեաց. բայց զՊարմազարդն և մօլլայ Շապանն ի Կանայ դուռն յանդիման եկեղեցւոյն ի ցից եհան. ասպա Շապանն յուշ ուստակեցաւ.

մինչև երեկոյն զրուց ետուր, սուրբ Աստուածածնայ հրաշքն պատմեաց, թէ յորժամ մտաք ի դուռն տաճարին, ահ ու գողումն կալաւ զմեզ, այնպէս ուշաթափեցանք, որ թուէր թէ բիւրք բիւրուց հրեշտակաց պատեցին զմեզ, և յորժամ ելաք ի լեռն, այլ ոչ կարացաք գնալ այնպէս թէ ոտք մեր կապեալ էին. կրկին դարձաք ի գիւղն մեր, որ եկեալ ըմբռնեցին զմեզ. այս տասներկու գողացն լեցն ցից եհան, և զվեցին յաջոյ ձեռն կտրեաց, տասներկուքն այլ չարաչար սատակեցան և եղէն որպէս զաղբ երկրի: Այս բան արաւ, մէկ ստակ չէառ փաշան, այնպէս Աստուած քաղցրացոյց զսիրտ փաշային, որ շատ մեծամեծ Տաճկներ զիլակ արարին փաշային, թէ չայի եկեղեցոյ համար այսչափ Թուրք մի՛ ջարդեր, բնաւ ոչ ողորսեցաւ:

Եղբայրք, մեծ հրաշք ու գարմանք է այս լսողաց, որ երեք չորս աւուր մէջն այսչափ բան եղաւ. բայց չայոց եղջիւրն բարձրացաւ, ուրախութիւն անասելի և անպատմելի եղև, որ թէ քրիստոնեայ լինէր իշխանն, այնպիսի իրո չէր անէր: Եւ էաք յայնժամ միաբան եղբայրք այս եկեղեցին քահանայք տասն և հինգ, սարկաւարդունս տասն. այնպէս հաստատուն էր ժամակարգութիւնն, որ երկու դասով կու-

Երգէաք զամենայն շարականս և զայլ ամենայն տուն առ տուն, և այնպէս սէր ու միաբանութիւն էաք, որ կռիւ մի չկայր կամ նախանձ մեր մէջն. կարգացողութեամբ մէկ քան զմէկ ճարտարք, ամենեքեան սրբութեամբ սնեալք և պատարագողք, պարկեշտ վարուք. թէպէտ ասելս յանդգնութիւն է և իմաստնոց պարսաւելի, բայց արժան համարեցաք դրել ըստ հրամանի Փրկչին, որ ասէ. Ոչ կարէ քաղաք թաքչիլ, որ ի վերայ լերինն կայցէ: Բայց ի մէջ եղբարցն քահանայական դասուցն ես միայն էի զառածեալ մեղօք տէր Գէորգի որդի Յակոբս, որ զայս լիոքբիկ պատմութիւնս արարեալ գըրեցի ի զգուշութիւն ասպագայիցն եղբարցն մերոց: Ո՛վ Միաբան Ս. Աստուածածի՛ն, պարծանք քրիստոնէից և վահան քահանայից, զի դու հիմնարկեալ ես և օծեալ ի սրբոց վարդապետացն մերոց Դաւթայ, որ Անյաղթն է կոչեցեալ և Մովսէսի Քերթողին, զի դու մօր դուր ունիս, որ միշտ բարեխօս ես քրիստոնէից, լիք բարեխօս տառապեալ ազգիս Հայոց Արղշումայ քաղաքիս, ամէն:

Այս եղև ի թուականութեանն մերում ՌձԲ. ի ժամանակս հայրապետութեան Ս. Էջմիածնայ Տեառն Փիլիպպոսի երկես Երանեալ

կաթուղիկոսին և առաջնորդութեան Կարնոյ
քաղաքիս Սարգիս վարդապետին, որ ըսզում
շինուածով զարգարեաց զվանքս մեր. զարգա-
րեացէ Տէր Աստուած զհոգի նորա երկնային լու-
սովն, ամէն:

Ծ Ա Ն Օ Թ Ո Ի Թ Ի Ի Ն Ն Ե Ր

1. Մեր սեփական մատենադարանի կորըստեան մատնուած ձեռագիրներէից մէկն էր «Վարք Ս. Յովհաննու Ոսկեբերանի»։ Նորա վերջում այլ գրչով կցուած էր սոյն նկարագիրը, որ բառացի արտագրել ենք՝ բացառութեամբ մի քանի երեաների, որոնք իբրև շատ ծանօթ նիւթի կըրկնութիւն այն ժամանակ բաց թողինք։ Վերնագիրը «Բանս է զՎերին Հայոց ի Յակոբ երկիցուէ» կցուած էր անմիջապէս վերջին յիշատակարանին, որը գրել էր 1438 թուին Աւգոսէնտ արեղայն՝ գրչութիւններէ տարբերութիւնը ցոյց է տալիս, որ այլ ոմն է գրել այդ շարայարութիւնը, որը նիւթով էլ տարբեր է։

2. Վերին Հայք ասելով տէր Յակոբն աչքի առաջ ունի Մեծ Հայքի 15 աշխարհներէի առաջինը, որ է Բարձր Հայք։ Մով. Խորենացու անունով պահուած աշխարհագրութեան մէջ ասուած է. «Բարձր ոչ միայն քան զՀայք, այլ և քան զամենայն երկիր» վասն որոյ Կատար Երկրի կոչեցին զնա,» այդ երկիրը ծովի մահե-

ըւոյթից ըստձր է 5750—6050 և հին ժամանակ
ունէր 9 դաւառ, այն է Գարանաղի, Աղիւն
(Առիւծ), Մուր (Մճուր, Մձուր, Մժուր), Ե-
կեղեց (Եկեղեաց), Մանանաղի, Գերջան, Սպեր,
Շաղգամբ (Շաղագոմբ, Շատգոմբ) և Կարին.
«Բիւլէ չորս գետս զօրեղս՝ զԵփրատ յարեմու-
տքս, և զԵրասխ յարեւելս, զԳայլ ի հարաւ,
զԱհամսիս, որ է Վոհ (Ճորոխ) ի հիւսիս» (տ.
Աշխարհացոյց Մ. Խոր. հրատ. շ. Ա. Սիւքրի,
Վեներաիկ 1881, եր. 29):

3. Ս. Աթենադորոս կամ Թէոդորոս Սալ-
հունի Հայոց քրիստոնէութեան առաջին նահա-
տակներէից մէկն է (տ. Ալիշան, Յուշիկք Հայ-
բենեաց). նորա նահատակութեան տեղը մինչև
այժմ ուխտատեղի է Համբարձման օրը և ռամ-
կօրէն կոչուում է Սըրբիլը Ս. Թորոս. այդ է Գո-
ւորու վանքը, որտեղ կանգուն է մի նուիրա-
կան հին կաղնի. վանքի շրջակայքումն են Սու-
րէնաշէն քաղաքի և Պարթենից զգեսակի աւե-
րակները:

4. Վարդանի աշխարհացոյցի մէջ ասուած
է. «Անդ կայ Հաւահալանի թուրն Տրդատայ,
զոր ետ նմա Կոստանդիանոս թագաւորն. և
յորժամ խնդիր արար Տրդատ թագաւորն Լու-
սաւորչին և դնացեալ եգիտ ի լեառն Սեպուհ.
և նա ասաց նմա զճնջումն ազգին Արշակու-

նեաց. և առեալ զթուրն օժեաց որպէս զխաչ
և ետ ի յօդն բանիւն Աստուծոյ, և ասաց թէ
յելանելն արիաւհան ազգին որ են Փռանիք, ե-
րևի նշանս այս, զոր առեալ շրջեցուցանեն ընդ
ինքեանս. և ինքն վերափոխեցաւ առ Աստուած
• • • Յետոյ Պլուզ վարդապետն Յոյհաննէս շըր-
ջեցաւ ի տեղինն և ել ի գլուխ լերինն, զոր
այժմ Գոհանամբ ասեն Սեպուհոյ ծայրին, ե-
տես զգալի աչօք զնշանն զայն և համբուրեաց
և ասաց զԼուսաւորչին Անձինքն և զԼերինքն
ի վերայ նորա և այլն (տ. Աշխարհացոյց Վար-
դանայ վարդապետին, հրատ. Սէն Մարտէնի,
Փարիզ 1879): Հաւհալի, այլ կերպ Հաւհա-
լանի, Հաւլունի թրի աւանդութիւնը կայ և
այժմեան ժողովրդի մէջ (տ. Սրուանձաեան, Թո-
րոս Աղբար):

5. Աղնցիք, թերևս նոյնն է ինչ որ հին
Բարձր Հայքի Աղիւն (Առիւծ) դաւառի անունը
(տ. Սիւքրի):

6. Գայլ գետոյ երկըր ըստ Սրուանձաեանի
այժմ աղճատուած հնչմամբ ասուում է Բէլ-
քիււտ (տ. Թորոս Աղբ.):

7. «Բրուց աշխարհ» կոչուում էր Վանան-
դու թագաւորութիւնը (տ. Մատթ. Ուռհա-
յեցւոյ պատմ.). Գրունք և Գորոնք անունները
միևնոյն տեղում ունին, անշուշտ, մի սերտ ա-

որնչութիւն իրար հետ և կապուած են Դրուց
կոչման հետ: Դրունք լեռներէ զարդն է հա-
մաստիւրու ծաղիկը, որ Գաւիթ Սալաճորեցին յե-
շում է ծաղիկներէ զովասանութեան մէջ (տես
Նոր ժողովածու, Բ. սլրակ, 17):

8. «Կերուածք և կեր» բառերը տարօրե-
նակ դարձուածներ են, որոնցով որոշում է
Օսմանեան կուսակալի իշխանութեան և կարո-
ղութեան սահմանը: Տէր Յակոբի նկարագրու-
թիւնից երևում է, որ ժկ. դարում Օսմանեան
փաշան անսահման իշխանութիւն ունէր և կու-
սակալութիւնը նորան յանձնուած էր ուտելու
համար. այսպէս՝ կերուածք, կեր բառերը հո-
մանիչ են յիճակ և թեմ բառերին անհաշիւ
օգտուելու իմաստով. «Արդրում նստող փաշա-
յին կերուածքն» «Իշխող է սա մինչև ի Բալու-
Համթայ փաշային կերն, դէպի արևմուտք մինչ
ի Թոխաթ և ի Աբասաիոյ փաշային կերուածքն,
և ի հիւսիսոյ կողմն մինչ ի Տրասպիդոն և Ախըլ-
ցիոյ փաշային կերուածքն.» և այլն:

9. Ռուս անունն Հայոց և Տաճիկ լեզու-
ների ազդեցութեան տակ տէր Յակոբի հնչմամբ
դառել է (Ռ)ուս, ինչպէս Հոռոմ (ըում կամ
ըումի) դառել է Ռուում. այդպէս է և արդի
ժողովրդական արտասանութիւնն Ռուս անուան-
սակայն անբացատրելի է մնում այն թէ ինչո՞ւ

մի քանի տեղեր (զոր օր՝ Աշտարխանում) այդ
անուան մէջ մտել է ա հնչուներ, Ռուս, Ռուս-
աց, Ռուսի:

10. Թուև մեանատիոյ է վեկեակիւ
հասարակապետութեան գահերէցի պատուա-
նունը դոթ (dux)՝ Դաշանց թղթի մէջ գաւճիճա
կգահան ձևն է դուքս բանի, որից մակարեբե-
լու է արական դաւն, դօն:

11. Տէր Յակոբն իւր յիշատակարանում
սովոր է առանձին տեսակ չափ գործ գնել, որ
հասկանալի է միմիայն եկեղեցական մարդու:
Արդրումի բերդի մեծութիւնը որոշելու համար
նա ստում է շմեթութիւն նորա երկու կանոն
սաղմոսիւ կու շրջապատի» (այլ տեղ մի «վառք
սաղմոսի») այդ մի մտաւսը չափ է. Արդրումի
բերդի շրջագիծը այնքան է, որքան տեւում է
ութ կանոն սաղմոսներից երկուսի ասելը. ու-
րեմն, եթէ բերդի շրջապատի մի որոշ կէտից
տիրելով սաղմոսը, շարունակ գնալու լինինք,
մինչև կրկին նոյն տեղը գառնալներս կարող կը
լինինք աւարտել երկու կանոն սաղմոս:

12. Օսմանցւոց և Պարսից մէջ տեղի ու-
նեցած այս զինուորական պայքարը, որի երե-
սից երկու հոդմի հայ և օտարագրի բնակիչները
ծանր նեղութիւններ կրեցին, տեկց 1586 թուից
մինչև 1640 թ, երբ երեսնամեայ զինադադար

հաստատուեցաւ. այդ ժամանակամիջոցի եղելու թիւնները մանրամասն նկարագրել է իւր պատմութեան մէջ Առաքել վ. Գաւրիթեցին, որ ժամանակակից է տէր Յակոբին:

13. Գոհանամ լեառն, որ յիշուած է նոյալարի հետ, տարրեր է Սեպուհի դադաթից, որ ընկնում է գէպի արեմուտք Երզնկայի մօտ և որի վերայ է Ս. Լուսաւորչի ճգնարանն Մանեայ Այրք:

14. Արզրումի մօտ նշանաւոր հայաբնակ գիւղերից մէկն է Կան, որի մօտն է Մուտուրկայ վանքը (ըստ տէր Յակոբի Մուտուրկու)՝ վանքի և գիւղի յարաբերութիւններից կազմուել է ժողովրդական առածը, որ Արզրումից տարածուել է և ուրիշ տեղեր, «Կան կընտի, Մուտուրկան կըհաչէ»:

15. Անշուշտ խօսքը Ծաղկէ (Ծաղկեայ) սարի մասին է, որ է Ալադաղ, ըստ տէր Յակոբի Ծաղկաւէտ լեառն:

16. Սոյ կաթուղիկոսն Յովհաննէս Թլիւրանցի (1485 — 1525 թ.) ըսցել իւր տաղերից ոտանաւոր է դարձուցել Արարածոց գիւղքը, որի մասին է և տէր Յակոբի խօսքը (տ. Յովհ. Թլի. և իւր տաղերը, Թիֆլիս 1892):

17. Տ. Փիլիպպոս կաթուղիկոսի ուղևորութիւնը տեղի ունեցաւ 1651—1653 թուին, երբ

նա ս. Էջմիածնից անցաւ Արղրուժ և ս. Երու-
տաղէմ, և Կ. Պօլսի վերայով դարձաւ իւր օ-
թոռը:

18. Բինդեօլ կամ Հաղար Ահունք ըստ տէր
Յակոբի, և ըստ արդի գործածութեան Բիւրակն
կամ Բիւրակնեան լեռներ, Բարձր Հայոց գեղե-
ցիկ մասերից մէկն է. այդ սարերի մէջ է Աբր-
մանց կամ Սերմանց (Տին Աւոս, Աբոս) գա-
ղաթը, որ ունի 10500' բարձրութիւն: Այդ լեռ-
ները սիրելի են խաշնարած ժողովրդին և հա-
բուստ նիւթ են տուել բանաստեղծութեանը
(տ. Սրուանձատանի «Համով Հոսով», և «Գրոց
Բրոց» տ. նաև Բինդեօլի կոչուած ժողովրդա-
կան երգերն Հայոց աշուղների բերանում մեծ
մասամբ թուրքերէն լեզուով):

ՅԱՆԿ ՅԱՏՈՒԿ ԱՆՈՒԱՆՑ

- Ա**բրահամ 58.
 Ագրակ 17, 51.
 Ազախ 28.
 Ադամյայր 19.
 Ա. Աթենագորոս 11, 63.
 Ալանայ դուռն 19.
 Ալաշկերտ 21, 25, 46, 48.
 Ալսլցխայ 25, 28.
 Ախորան 50.
 Ակամսիս 63.
 Ակն 14, 48.
 Աղճաղալա 50.
 Աղնցիք 14, 64.
 Աղլուն 63, 64.
 Ամիթ 25, 49.
 Այրարատեան 50.
 Անի 22, 33, 50.
 Անկեղտուն 22.
 Աշխարհ 14.
 Աշխէն 12.
 Ապահունեաց 23.
 Ապաէնէրու ձոր 48.
 Առիւծ 63, 64.
 Առնաուտ 27, 28, 32.
 Ասորեստան 29.
 Ասորոց երկ. 49.
 Ատապատ 50.
 Ա. Աստուածածնի վ. 10, 20.
 Արաղ 19, 20, 24, 50.
 Արապ 49.
 Արապիստան 28.
 Արապիկեր 14, 48.
 Արզվին 51.
 Ա. Արիստակէս 11.
 Արճիկ 23.

- Արժրունեաց 22.
Արմտաներ 14.
Արշակ 43.
Արտազ 49.
Աւագ զանք 13.
Աւգոէնտ 62.
Աւետեաց խաչ 46, 47.
Քարելոն 49.
Բարերդ 15, 51.
Բազառիճ 11, 47.
Բալու 10, 25, 48.
Բաղդատ 28, 32, 49.
Բամբաղաձոր 33.
Բասեն 18, 19, 20, 24, 50.
Բասրայ 49.
Բասրայ Բանտար 28.
Բինգեօլ 24, 50.
Բիւղանգիա 31.
Բորածուղ 48.
Չաղաառիճ 47.
Գայլգ. 14, 52, 63.
Գառնիկ 20.
Գէորգ 55, 60.
Գինճ 24.
Գլահայ զ. 24.
Գնջան 25.
Գոհանամ 1. 13.
Գոռորու զ. 63.
Ս. Գրիգոր Լուսաւո-
րիչ 11, 12, 13,
20, 43, 48, 54,
63, 64.
Պարանազեաց 12.
Պարբանտ 50.
Ս. Գաւիթ եկ. 11.
Պաւլիթ Անյաղթ 9, 60.
Պերջան 10, 44, 47.
Պիատին 21, 48.
Պիլատ 49.
Պորոնք 19, 64.
Պուին 50.
Պրունք 20, 64.
Յաման 28.
Նգիպտոս 28.
Նդնկայ 11, 12, 47.
Նզր Կաթ. 22.
Նկեղեաց գ. 16, 63.
Նրասն տ. Արազ.

Երևան 22, 28, 33,

34, 50.

Եփրատ 11, 12, 21,

23, 46, 47, 49,

53, 63.

Չարափխտանս 20.

Չիւղի 20.

Չուռնայ բերդ 49.

Չջմիածին 44, 60.

Շոպեր ա. Սպեր.

Ս. Քաղէոս առ. 13.

Թաթարիստան 28.

Թարգման 20.

Թարվէզ 34.

Թաքման 24, 50.

Թէոդոս 9, 44.

Թէոդուսովիս 9, 43.

Թլիուրանցի 46.

Թոխաթ 25, 35.

Թորգան 13, 20.

Թորթում 17, 51.

Ս. Թորոս Աբրըխիմ 63.

Թօն դ. 28.

Թօնուս 28.

Քշխան 17, 51.

Իշխանանիտ ձոր 17.

Ղաղղի 9, 24, 47, 56, 58.

Լեհ 28.

Ս. Լուսաւորչի վ. 42.

Լօռի 33.

Ս. Քաղ 10.

Խալի եաղի 21.

Խախու դ. 17.

Խախաթ 15.

Խամուր 21.

Խաչատուր Կեչառեցի 20.

Խաչատրյան Լ. 47.

Խարբերդ 48.

Խլաթ 23.

Խնուս 23, 33, 48.

Խոյ 23.

Խոսրովիդուխտ 12.

Խոսրով փաշայ 32.

Խոտեջուր դ. 16.

- Խորանաս 20.
Խորձունեաց ձոր 10, 47.
Խորվերապ 11.
Մազկաւէտ լ. 46.
Մանախ 15,
Միրանայ ձոր 47.
Մյազդուան 20, 25,
50, 54.
Կամախ 14, 42.
Կան 58.
Կասրեհական ծով 19.
Ս. Կարապետ վ. 10,
11, 12, 22, 40.
Կարին 44, 46, 47,
53, 61, 63.
Կարմիր վ. 45.
Կարմրի 14, 32.
Կարս 21, 25, 33,
50, 54.
Կաֆայ 28.
Կեղի 16, 24, 25, 47, 56.
Կեսարիա 43.
Կէչէվան 20.
Կիլան 12.
Կիրակոս 12, 45.
Կիւմուշխանայ 15.
Կլայ 48.
Կոթեր 47.
Կողոնիայ 12.
Կովկաս 19.
Կուկլանց 14, 15.
Կուր 50.
Կրիտէս 27.
Հագարացիք 18, 28.
Հաղար Ս.կունք 50.
Համասիլիւռ ծ. 20.
Համիթ տ. Ս.միթ.
Հայք, Վերին 9, 62.
Հանգստուն 10.
Հաշտէն 49.
Հապաշտան 28.
Հասանովայ 14.
Հասան Ղալա 19.
Հաւահալի թուր 13,
63, 64.
Հիլայ 49.
Հնդկաց ծ. 28, 49.
Հնձուց վ. 43, 47.
Ս. Հոլիսիմեանք 45.

- Պ աղար Եպ. 42.
Ղարա Եպղի 21.
Ղարայտար տ. Կետա-
րիա:
Ղղըլպաշ 33.
Ղղջան 10, 57.
Ղուռուչայ 14.

Ջրագ գ. 47.
ձինիշ 47.
ձորոխ 15, 31, 63.

Մագիտորոս 20.
Մալաթիա 48.
Մակու 22.
Մահմէտ 18, 52, 54.
Մաղաբիա 53.
Մաճարք 28.
Մամրվան 18.
Մանազկերտ 22, 48.
Մանանաղի 63.
Մանգակուենիք 24.
Ս. Մանի կոյս 13.
Մատիս Լ. 21, 22, 50.
Մատտարայ 51.
Մատինա 28.
Մաքա 28.
Ս. Մեսրոպ 9.
Մղուր 63.
Մէթէնկերտ 20.
Միարան ս. Աստուա-
ծածին Եկ. 51, 60.
Մինաս Քացախ 12.
Միջագետք 49.
Մոկք 28.
Մովսէս Խոր. 9, 43,
46, 60, 62.
Մովսէս Գ. կաթ. 34.
Մուխայ 28.
Մուշ 25, 33.
Մուսուլ 49.
Մուստաֆայ 32, 33.
Մուսուուկու 42.
Մուրատ 23, 32, 48.
Մուրատ Ղալասի 52.
Մուրթաղայ 56, 58.
Քալոր 9, 60, 62.
Յապաղա 22.
Յաւնիկ 22.
Յոհան Օձնեցի 22.
Յովհաննու վանք 16, 51.

Յովհանն Ոսկեբերան 62.

Յովհ. Պլուզ 13, 64.

Շերուէս Մեծն 11, 43.

Նիկիտար 14, 52.

Շահրապուէ 29.

Շաղգամբ 63.

Շամախի 50.

Շամատաւն 28.

Շապան 57, 58.

Շաա 49.

Շեպ Ղարահիսար 12.

Շէռեխյան 14.

Շիրակիւան 28.

Շիրվան 50.

Շողենու ձոր 47.

Շուղալար 50.

Պղկ 12.

Ողկան 48.

Ս. Ոսկեանք 46.

Ուլաճուղ 47.

Ուլիխանոս 49.

Ուլէթ 18.

Ուռու 27.

Պարբօր 23.

Պարտախլու 12.

Պար 28.

Պմշկայ գւ. 48.

Պոպանի կամուրջ 50.

Պորմարի 51.

Պօրո 33.

Պյաղտատ տ. Բաղ-
դատ.

Պայաղիտ 21.

Պաշխազուին 28.

Պարթենից գղ. 63.

Պարմաղօրղ 56, 58.

Պարտէղ 31. (11.

Պղնձագոյն անապատ

Պոնտոս 15, 22.

Ջաղայիւր 28.

Ջաֆար 18.

Ջերմուկ 47.

Ջուլամերի 28.

Ջուղայ 50.

Ս. Սահակ 9.

Սալհունի 63.

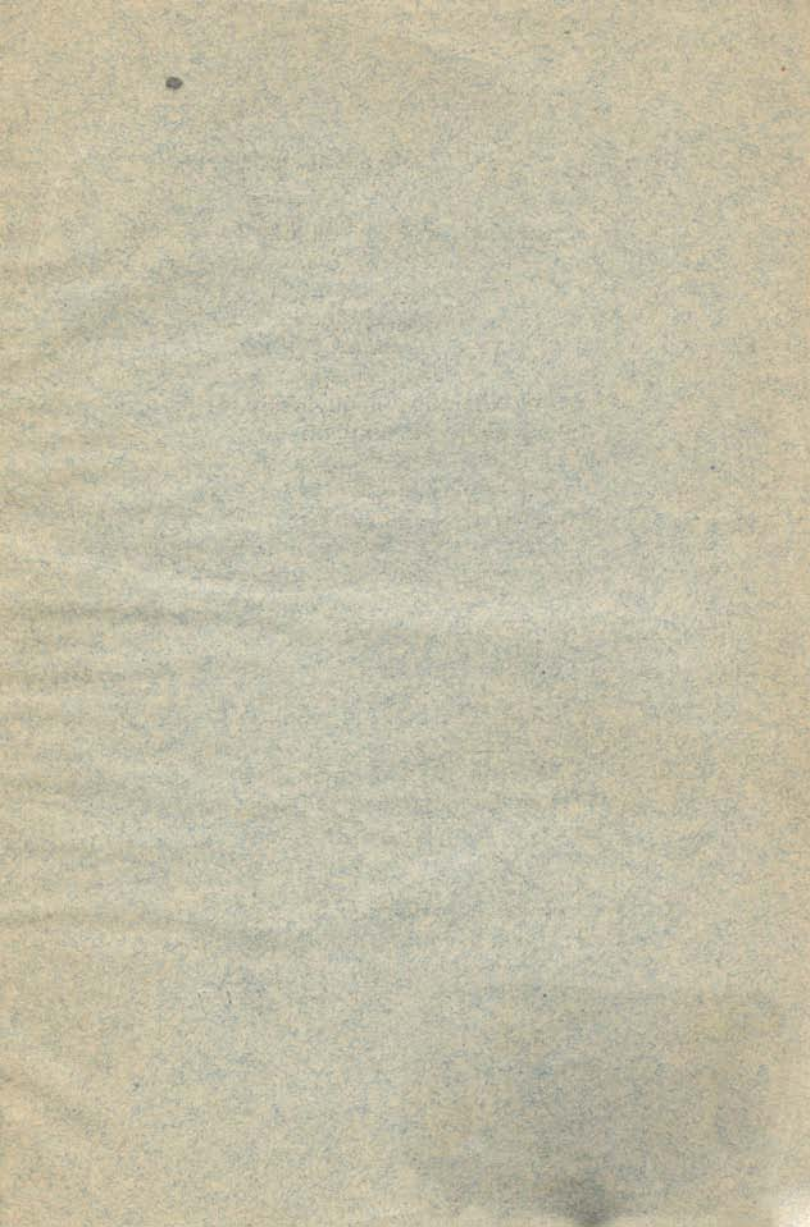
- Սալմաստ 28.
Սանոս Զէլէպի 28,
32, 34.
Սառչամ 47.
Սարգիս վ. 42, 61.
Ս. Սարգիս եկ. 18.
Սերաստիա 14, 25, 35.
Ս. Սերբի 23.
Սեպուհ 13, 63, 64.
Ս. Սերովբէից վ. 14.
Սև ծով 15, 16, 22,
37, 52.
Ս. Սոփի 17.
Սուկաւէտ ի. 21.
Սուրէնաշէն 63.
Սուրբխասեանք 21, 46.
Սպեր 16, 51, 63.
Սպիտակ ծով 49.
Ստամպոլ 13, 17, 18,
26, 28, 32, 33,
34, 47, 54.
Սօղանլու 21.

Վաղարշակերտ 21.
Վանայ ծ. 25, 28, 33.
Վանատիկ 27.
Վանի 35.
Վարդոյ դւ. 23.
Վարդպատրիկ 22, 53.
Վեշապաձոր 50.
Վոհ 63.
Վրաստանպօղաղ 46.
Վրաստան 28, 41.

Տարօն 13, 15, 48.
Տիգրիս 49.
Տիւրիէ 14.
Տղայ Լուսաւորիչ 11.
Տրապիզոն 25.
Տրգատ 11, 12, 13,
32, 63.
Փանակ 51.
Փիլիպպոս կաթ. 43,
46, 60.
Քէլքիւտ 64.
Քրդստան 29, 49.
Քօստապղ 21.

Պետիք 19, 51.
Պռանի 27, 64.
Ֆրատ 48.

Կ. ԿՈՍՑԱՆՆԵՆՏԻ ՆԲԿԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Հիւսուած բանից նախնի պատմագրաց Հայոց,
Վ. Էննայ 1877.

Գերբ առաջին՝ գրաբան բնագիրը.

Գերբ երկրորդ՝ աշխարհաբան թարգ-
մանութիւնը (Բ. տպ. Թիֆլ. 1894).

Գերբ երրորդ՝ ծանօթութիւններ.

Հայոց հերանոսական կրօնը, Վ. Ղրշպտ. 1879.

Սեփաննոս Օրպէլեան, Ողբ ի ս. Կաթուղիկէն,
Թիֆլիս 1885.

Հայոց վանքեր, Մոսկով 1886.

Թովմայ Մեծովեցու Յիւսակարանը, Թիֆլ. 1892.

Յովհաննէս Թլխուրանցիին եւ իւր ասղերը, Թիֆ. 1892

Նոր ժողովածու, Միջնագարեան Հայոց ասղեր և
ստանաւորներ.

Ա. պրակ, Թիֆլիս, 1892.

Բ. պրակ, Թիֆլիս, 1892.

Գ. պրակ, Թիֆլիս, 1896.

Համամ Արեւելցի, Վ. աղարշապատ 1896.

Ս. Լուսաւորչի աջը, Վ. աղարշապատ 1896.

Տ. Պէտրոս Ա. Գեհաղարձ, Վ. աղարշապատ 1897.

Գրիգորիս Աղքատարցիին եւ իւր ասղերը, Թիֆ. 1898

Մկրտիչ Նաղաւ եւ իւր ասղերը, Վ. Ղրշպտ. 1898.

Գ Ե Ս Ը Գ Ի Ք Ն Բ

Գրաբանի խոնարհումը, Թիֆլիս 1881.

Գրաբանի հոլովումը, Թիֆլիս 1881.

Ծաղկաբաղ առձակ եւ չափածոյ բանից, յերե-
շրջանս, Թիֆլիս 1881.

Ծաղկաբաղ Ա. շրջան (Գ. տպագր.) Թիֆլ. 1894

Ծաղկաբաղ Բ. շրջան (Բ. տպագր.) Թիֆլ. 1894

Բառացուցակ Ա. Ճաղկաբաղի համար, Թիֆլ. 1885

Նախաբանից (Բ. տպագր.) Թիֆլիս 1893.

